

İşârî İhlâs Tefsiri Risâleleri

Semih CEYHAN* -İslim GÜMÜŞTEKİN**

1. Giriş: İhlâs Sûresi, Sûfi Hermenötik ve İbn Arabî

1.1. Dinî ilimlerin Gazzâlî (ö. 505/1111) dönemine kadar tedvini bir süreç olarak dikkate alındığında, bu süreç boyunca tefsir literatürünün temel ilgi odağında Kur'an metninin bütününe yönelik bir yorumsama faaliyetinin söz konusu olduğu ileri sürülebilir. Bununla birlikte XII. asır sonrası kelim, felsefe ve tasavvuf gibi metafiziksel düşünce geleneklerine mensup müfessirlerin nazârî ve amelî konulara dair müstakil meseleler üzerinde durma isteği, tefsir ameliyesinin yönünü daha çok belli bir meselenin incelenmesine dayanak teşkil eden bağımsız sûreler üzerinden gerçekleştirilecek çalışmalara yöneltmiştir.¹

Geç dönem müfessirleri varlık, bilgi ve değer alanındaki temel ilkelerini, ilkelere açılmasına müsait sûre ve âyetler zemininde ispat ve tartışma sürecine girerler. Bu sûrelerin diğer sûrelere kıyasla göreceli faziletine ve hâssalarına dair rivâyet malzemesinin yoğunluğu müfessirlerin yoruma tâbi tutulacak sûre metnini tercihlerinde ve bu sûreleri düşüncelerini ispatlamak için araçsallaştırmada belirleyici konumdadır. Fâtiha, Yâsîn, Fetih, Alak, Asr ve özellikle İhlâs sûresi, gerek Kur'an'ın anlam ve maksat bütünlüğünü özde içeren bir ilâhî hitab olması bakımından gerek ulûhiyetin mahiyeti ve niteliklerine dair yoğun metafiziksel vurgusu açısından başta sûfîler olmak üzere tüm düşünürler için her zaman bir varlık idrakinin söylemsel zemini olmuştur. İbn Arabî sonrası yeni bir içeriksel

* Doç. Dr., Öğretim Üyesi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

** Araştırma Görevlisi, Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Ziya Demir, *XIII.-XVI. yy Arası Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, s. 503-504; Ahmet Faruk Güney, "Yazma İhlâs Sûresi Tefsirleri Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 9, sy. 18, 2011, s. 275.

boyut kazanan işârî yorum tarzı Ekberî ekole eklemelenen sûfi metafizikçilerin bu sûreye ilişkin hermenötik faaliyetlerinde çeşitli görünümlere kavuşur. Özellikle İbn Sînâ ile başlayan sûreye yönelik felsefi tefsir hareketine süreklilik kazandıran sûfi müfessirler, sûre içeriğini bir yandan vahdet-i vücûd düşüncesinin sağlamasının yapıldığı bir anlam zenginliğiyle örüntülerken, diğer yandan sûfiyye tâifesinin İslâm toplumunda havâs bilgilerinin sirkülasyonunu sağlayan öncü zümre olması göz önünde bulundurulduğunda sûrenin gizemli özelliklerini (havâs) öne çıkararak bir sûfi hermenötik yöntemi geliştirmişlerdir.

1.2. İhlâs sûresi Kur'an-ı Kerim'in 114 sûresi içerisinde 112. sûredir. Mekki veya Medeni olduğunu söyleyen âlimler olduğu gibi önce Mekke'de sonra ikinci defa Medine'de indirildiğini ileri sürenler de vardır. Dolayısıyla Fâtîha gibi² hem Mekki hem de Medeni'dir. Mekke'de indiği görüşünde olanlar sûrenin iniş sebebini soy asabiyetini din anlayışlarının merkezine yerleştiren Mekkeli müşriklerin Hz. Peygamber'e yönelttikleri soruyu dikkate alır: "Bize Rabbinin nesebini söyle?" Buna göre sûre içeriği Allah'ın insan soyunun getirdiği bütün ontolojik ve fizyolojik yüklemelerden münezzeh bir varlık olmasına delâlet eden bir anlam dairesine kavuşur. Sûrenin Medeni olduğunu iddia edenler ise iniş sebebini yaratılış fikrine ve Tanrı'nın nitelikleri anlayışına sahip Medineli Yahudilerin sorusunu gündeme taşır: "Allah mahlûkatı yarattı, peki O'nu kim yarattı?" veya "Ey Muhammed, bize Rabbinin vasfeti!" Her ne olursa olsun İhlâs sûresi ulûhiyetin niteliğini tarihsel değil evrensel bir ilke ortaya koymak üzere indirildiğine dair müfessirlerin ortak görüşü söz konusudur. İllâhî hitabın özde inanç (iman/marifet), amel (e'âl-i ibâd/ahkâm) ve manevî tutumlar (ahvâl/kıyas) bilgisini içermesi, tüm bilgi türlerine inanç ve marifetin (Allah bilgisi) kaynak ve maksat teşkil etmesi göz önünde bulundurulduğunda, İhlâs sûresi Allah'ı kabul keyfiyeti içeriğini en icmâlî tarzda yansıtan metin oluşu sebebiyle göreceli bir üstünlüğe sahip olmuştur. Sûrenin faziletiyle ilgili tüm rivâyetler (Kur'an'ın üçte birine denk geldiği vb. hadisler) ve sûrenin adlandırılmasının değişkenliğiyle ilgili tüm haberler (Tevhid, Esas, Necât vs. gibi isimler) bu içeriksel boyuta işârette bulunur.³

1.3. Sûfîlerin İhlâs sûresini algılayış ve yorumlayışı -Süleyman Ateş'in kavramsallaştırmasını dikkate alırsak- iki boyutta süreklilik kazanır: Nazarî sûfi tefsir, işârî sûfi tevil.⁴ Birincisinde, nassı yorumlayan sûfînin tasavvuf algısında teorik içerikler ve felsefi düşünceler baskın durumdayken; ikincisinde, metnin yorumunu önceleyen algılar değil tecrübe ettiği mistik hâlin ve hâl neticesinde kalbe doğan hikemî anlamların etkisi söz konusudur. Toplam 24 risâlenin değerlendirileceği bu

2 İsmail Ankaravî, *Dört Kitabın Manası: Fatiha Suresi (Fütûhât-ı Ayniyye)*, haz. Semih Ceyhan, İstanbul: Hayykitap, 2014, s. 102.

3 Emin Işık, "İhlâs Sûresi", *DİA*, 2000, c. 21, s. 537-538; Ahmet Faruk Güney, "İbn Sînâ'dan Elmahlı'ya İhlâs Sûresi Felsefi Tefsir Geleneği: Bir Varlık Zemini Olarak İhlâs Sûresi Tefsiri", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 34-37.

4 Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998, s. 19.

makalede bu iki hermenötik yöntemin içeriklerde nasıl bir açılıma sahip olduğu görülecektir. Şimdiden ifade etmek gerekirse, her iki tür yorum tarzı birbirinden tamamıyla bağımsız yapısal bir bütünlük göstermez. Vahdet-i vücûd doktrininin kendine mahsus terminolojisiyle örüntülenmiş nazârî tasavvuf metninin kurgusuna, sûrenin havâssına ve fezâiline dayalı işârî teviller de insicamlı bir şekilde dâhil olur. Dolayısıyla bir İhlâs sûresi tefsirini sûfî yorum dairesine almamızı gerektiren özellikler, yorumcunun sûfî kimliğinin ve tecrübesinin, nazârî tasavvuf algısının yorum içeriğine ve yöntemine yansıtılış keyfiyetidir. Peki işârî tevil ve/veya sûfî yorum/hermenötik nedir? İşârî yorum tekdüze bir tarihsel sürekliliğe mi sahiptir, yoksa dönüşümlere açık bir mahiyette midir?

1.4. “İşârî tevil” tabiri iki terimden oluşur: İşâret ve tevil. İşâret kavramı, erken dönem tasavvuf literatürü söz konusu olduğunda -ister yazınsal seviyede olsun ister ontolojik ve kozmolojik seviyelerde- herhangi bir olgunun zâhirinden öte bâtını anlamında genel bir kullanım alanına sahip olagelmiştir. Serrâc’ın (ö. 378/988) *Kitâbu'l-Luma'*’ında tasavvufu “işâret ilmi” şeklinde tanımlaması,⁵ ilmin görünenin ve/veya lafzî ibarenin ötesindeki bâtınî ögeyi idrak etme ve sonuçlar devşirme şeklindeki karakteristik özelliğine işâret eder. İşâret “Anlamı latif olduğundan lafız ve ibare ile açıklanması konuşan (yorumcu) tarafından gizli tutulan şeydir.” Aynı içeriğe sahip olan remiz kavramı da “sözün zâhirinin altında yatan, ehlinden başkasının anlayamadığı gizli mana” şeklinde tanımlanmıştır.⁶ Bu tanımlar sûfî yorumun yöneldiği söz ve/veya metin bağlamı dikkate alınarak yapılmış tariflerdir. Buna göre nassa/metne “işâret” açısından yaklaşmak, öncelikli olarak lafzın veya ibarenin içinde veya ötesinde sıradan idrakten gizlenmiş anlamı bulup çıkarma uğraşısıdır. Dolayısıyla işârî tefsir, metnin göstergesi (delâlet) bakımından metnin ibaresi ile işâreti arasındaki farklılığa odaklanarak ibârî/zâhirî anlamdan işârî/bâtınî anlama intikal eden bir hermenötik çabadır. Bu hermenötik uğraşın kapsamı ve sınırları erken dönemden itibaren tartışma konusu olmuştur. Şöyle ki; işârî tefsir literatürünün çoğu “Kur’an’ın zâhiri, bâtını, haddi ve matla’ı vardır. Bâtının da yedi -veya bir rivâyette yetmiş- varıncaya kadar anlam seviyeleri vardır.” hadisine dayanarak öznel yorum (tevil) birikimine açık hale getirilmiştir. Nesnellik-öznellik ayrımı gözetildiğinde “tefsir”in nesnel, sûfî “tevil”in de öznel olduğu genellikle ulemâ kesimi tarafından dile getirilmiş ve sûfî yorumda sınır gözetmemekle suçlanmıştır. Serrâc bu eleştirilerin önünü almak, öte yandan işârî

5 Ebu Ali Rûzbârî şöyle der: “Bizim ilmimiz işâret ilmidir. Söze dönüşürse gizlenir.” Serrâc’a göre tasavvufun “işâret ilmi” olması “istinbat ilmi” olması demektir. Buna göre tasavvuf insanın bildikleriyle amel ettikten sonra bilmediklerini Allah’ın öğrettiği bir bilgi disiplini. Bu bilgi sayesinde insan Kur’an ve hadislerle yönelik bir yorum kabiliyeti ve yetkinliği (istinbat) kazanır. Bu yetkinlikle ilâhî ve nebevî metinlerdeki her tür gizli anlam, sır ve incelik kendisini sûfî yorumda açığa vurur (fetih/keşf). Bkz. Ebu Nasr Serrâc-ı Tûsî, *el-Lüma'*, çev. H. Kâmil Yılmaz, İstanbul: Erkam Yayınları, 1996, s. 95-97, 396.

6 Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, s. 396; Semih Ceyhan, “Remiz”, *DİA*, c. 34, 2007, s. 558-560.

yönteme bilgi ve yorumsamada bir iktidar alanı açmak için işârî yöntemin şöyle sınırlandırılabilceğini varsayar:

Sûflerin Kur'an'ı anlama ve ondan hüküm çıkarma konusunda en doğru görüş şudur: Allah'ın geri bıraktığını (tehir) öne çıkarmamak (takdim), öne çıkardığını da geri bırakmamak, rubûbiyet konusunda münâzaa ve çekişmeye düşüp kulluk dışına çıkmamak ve kelâmı tahrife yönelmemek.⁷

Serrâc'ın bu ifadeleri işârî tevilin ancak tefsir usûlünün temel ilkelerini ihmâl etmeksizin mümkün olacağını, yorumun teorik tartışmalar sarmalına girmemesi gerektiğini, aslolanın amel olduğunu söyler. Dolayısıyla erken dönem tasavvufunda işârî yorum sûfî müellifler tarafından olması gereken bir vâkıa olarak algılanmakla birlikte ikincil bir yorum seviyesi şeklinde telakki edilir. Bu durumu bilimler sayımı mantığına göre değerlendirirsek, tasavvufu -Kuşeyrî'nin tabiriyle- Ehl-i sünnet içerisinde ortaya çıkmış bir din bilimi olarak görmenin, bunun yanında diğer dinî bilimlerle mesele bazında hem çatışan hem de uzlaşan bir disiplin addetmenin doğal sonucudur. Tasavvufun bu süreçte din bilimleri ile ilişkisini "çatışmayı derinleştirmek için uzlaşmak" şeklinde sloganlaştırabiliriz. Nitekim bu uzlaşma tahkik, tasavvuf devrinde derin kırılmalara yol açacaktır. Aslında erken dönem tasavvufunda yorum konusunda ortaya çıkan bütün problem tefsir ile tevil, zâhir ile bâtın, ibâre ile işâret arasında öngörülen mutlak ayırmadan ve vehmedilen çelişkiden kaynaklanmaktadır. Nasr Hâmid Ebu Zeyd bu çelişkinin ancak İbn Arabî ile aşıldığını iddia eder:

Kur'an metninin tefsiri için 'işâret' kelimesinin kullanılması, tefsir ile tevil veya zâhir ile bâtın arasında bir çelişkinin var olduğu anlamına gelmez. "İşâret" terimi bir açıdan kutsal metnin sembolik karakteriyle uyduğu, diğer açıdan da fakihlerin eleştirilerinden sakındırdığı için kullanılmıştır. Nitekim fakihler, sûfî tefsire delalet eden 'işâret' kelimesini benimsemekle beraber, kutsal metnin zâhirini tefsir etme söz konusu olduğunda işârete itibar etmeyi reddederler. Her halükârda bu açıklama yeterli değildir ve İbn Arabî'ye eleştiriler sadece çağdaşlarından değil, XX. asrın bazı âlimlerinden de gelmiştir. Problem, İbn Arabî'nin belirttiği gibi Kur'an metnindeki ikili delâlette gizlidir. Birincisi, dış dünyaya delaleti "onlara ayetlerimizi ufuklarda göstereceğiz"; ikincisi, sûfînin miracında elde ettiği bâtınî bilgiye delaleti "onlara ayetlerimizi neflerinde göstereceğiz". Zâhir ulemâsının anladığı zâhirî mana Kur'an'ın dış dünyaya delaletidir. İşâret ise mutasavvıfların anladığı anlamlardır ki, yeni bir nur çerçevesinde varlık ve kutsal metni birlikte gören batınî bilgiye delalet eder. Bu türden bir anlayış İbn Arabî'nin tabi olduğu yöntemle çelişmez. En önemlisi de

7 Serrâc et-Tüsî, *el-Lüma'*, s. 94.

insan-âlem ve insan-âlem-Allah arasında paralellik kurmadır. Binaena-leyh Kur'an'ın bir bütün olarak bu delâletlere işâret etmesi zorunludur.⁸

Erken dönem tasavvufunda ortaya çıktığı haliyle işâri yorum tarzının İbn Arabî'yle birlikte dönüştüğü iddiasında bulunan Ekrem Demirli, bu dönüşümü tasavvufun tümel iddialara sahip bir ilim olma sürecinin bir parçası şeklinde tespit eder. Buna göre erken dönem Sünnî tasavvuf evresinde işâret kavramı, bağlayıcılığı olmayan ikincil yorumların genel adıdır. Mütekaddimîn dönem mutasavvıfları fukaha ve kelâmcıların tefsir birikimini asıl kabul etmişler, nasslardan istinbat edilebilecek ahlâkî vurgular üzerinde odaklaşmışlardır. İbn Arabî ile birlikte "işâret" ikincil değil birincil anlam seviyesine çekilmiş, diğer dinî bilim otoritelerince fer' kabul edilen metnin mânası asıl olmuştur. Bu durum İbn Arabî'nin ilâhî metni varlık, kozmos ve insanla paralel bir olgu olarak görmesinin bir neticesidir.⁹ İbn Arabî'ye göre;

Kur'an, varlık, insan arasındaki bu paralellik ârifin Kur'an metnini anlamada doğrudan dil verilerinin sınırlarını aşmasını sağlar. Böylelikle ârifin Kur'an'ı varlık ışığında ve daha kuşatıcı bir boyutta görmesi mümkün olur. Ârif ile metin arasındaki ilişki -anlamanın gölgesinde- bir ayrılık ilişkisi değildir. İlişki, nazar edilen ilişkinin iki tarafını ve yönünü birleştirmeye dayalıdır. Ârif, varlık Kur'an'ını bütünüyle okur, tıpkı onda kendisini ve bilgilerini okuduğu gibi. Varlık Allah'ın kelimeleridir. Ârif ya da insan-ı kâmil Allah'ın toplayıcı kelimesidir. Sûfi ile âlim arasındaki fark, sûfinin ilahî kelâmın anlamını kavramadaki genişliğinde gizlidir. Fukaha veya zâhir uleması ilahî kelâm kavramını daraltıp, ilahî kelâmı sadece Kur'an metniyle sınırlarken, ilahî kelâm -sûfinin düşüncesinde- varlık boyutuna şamil olması için, söyleyeni kim olursa olsun bütün dile getirilen sözleri içerir.¹⁰

İbn Arabî'ye göre Kur'an'ı yorumlamak bu çerçevede varlığı idrak etmekle eşit düzeydedir. İhlâs sûresi -daha önce de ifade ettiğimiz üzere- Kur'an'ın anlamının üçte birini yansıtan bir sûre ise, İbn Arabî İhlâs'ın anlaşılmasını varlığın anlaşılmasıyla -veya tam tersi- paralel görür. Sûrenin kendisine müstakil bir sûrette Halep'te tecelli ettiğini ve bu tecelli vasıtasıyla Kur'an'ı yetkin bir şekilde yorumlamaya kabiliyet kesbettiğini söyleyen İbn Arabî, "İhlâs" tecellisine mazhar olmayı zât makamına ermek şeklinde yorumlar:

8 Nasr Hâmid Ebu Zeyd, *Sûfi Hermenötik*, İstanbul: Mana Yayınları, 2018, s. 288.

9 Ekrem Demirli, "Kuşeyri'den İbnü'l-Arabî'ye İşâri Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme: İşâri Yorumdan Tahkîke Doğru Kur'an-ı Kerim Yorumculuğunun Gelişimi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, sy. 40, s. 121-142. Demirli'nin makalesinin bir değerlendirmesi için bkz. Ercan Alkan, "Abdullah Bosnevî'nin Nas Yorumculuğu: Hal'u'n-na'leyn fi'l-vücüd ilâ hazreti'l-cem'ayn Örneği: Metin, Tercüme, Değerlendirme", *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, İstanbul: İsar Yayınları, 2018, s. 527-530.

10 Nasr Hâmid Ebu Zeyd, *Sûfi Hermenötik*, s. 297-298.

Bu sure bize Halep'te tecelli etmişti. Onu görünce “Bu insan ve cinlerin temas etmediği suredir” denilmiş, onda ve ondan bana doğru güçlü bir meyil görmüştüm. Daha önce girdiğim bu menzile benzer bir şekilde bana suretlenmişti. Şöyle denildi: “Bu suret, diğer müminlerden ayrı olarak sadece sana tahsis edildi.” Böyle denilince, işaretini anladım, surenin zatım ve benim hakikatim olduğunu gördüm, benden başkası değildi o! Çünkü bütünüyle bir şeye mahsus olup kadim veya hadis başka bir şeye ait olmayan, ancak o şeyin zatıdır. Bunun üzerine şöyle dedim: “İşte ben oyum.! Bunu söyleyince ihlas ile aynı kökten gelen ‘tahlis’in anlamını kavradım ve Kuran okunurken bana indirilenden okunan kısmın anlamını öğrendim. İhlas suresinin okunması esnasında gelen ilham, bana başka bir surenin değil de niçin onun ‘ihlas’ adıyla isimlendirilmesinin anlamını verdi.¹¹

İbn Arabî düşüncesinde İhlâs'ı ve dolayısıyla Kur'an'ı anlamak aynı zamanda bir sūfî tecrübeyi gerektirmektedir. Bu tecrübenin nihâyeti sūfilerin zât makamına ermekle niteledikleri şeydir. Bu mertebeye eren sūfî ile nass arasında ayırım ilişkisi değil özdeşlik ilişkisi ortaya çıkar. Özdeşlik irfân bilgisiyle neticelenir. Bu marifet ışığında sūfî, bir yandan ilâhî metne diğer yandan varlığa nesnel bakan bir yorumcu olmaktan çıkarak metin ve varlık olguları üzerinde marifetini konuşturan (istintâk) veli pozisyonuna ulaşır.

1.5. İhlâs sûresi yorumu İbn Arabî'yle birlikte geç dönem tasavvufunda artık sūfinin hem teorik hem tecrübî birikimini yansıtabileceği Kur'ânî bir varlık zemini addedilmiştir. İbn Sînâ'nın İhlâs tefsirinde öngördüğü felsefî yorum yöntemini de dikkate alan, ancak Tanrı'nın kudret ve iradesine vurguyla Meşşâî metafizikteki zorunlu nedensellik fikrini eleştiren sūfî yorumcular, tevillerinde bir yandan tevhid tecrübesinin doktriner açılımı olan vahdet-i vücûd düşüncesini işlemişler, diğer yandan sûreyi sadece yoruma yönelik bir ilâhî metin düzlemi olmaktan çıkarıp insanı varoluşsal bir dönüşüme uğratabilecek niteliklere (havâss-ı sûre) sahip bir varlık durumu şeklinde algılamışlardır. İşte aşağıdaki okuyacağınız yazı, işârî İhlâs tefsiri geleneğini oluşturan literatürün içeriksel tanıtımını ve hermenötiksel yöntem yapısının izahını yaparken, özellikle bu iki boyutun açılımlarını her zamanda akılda tutacaktır. Risâleler yazım kronolojisi dikkate alınarak değerlendirilmiş, numaralandırmalar müellifinin yaşadığı asra göre biçimlenmiştir. Yazı sonunda 24 işârî İhlâs tefsiri risâlesinin adı, müellifi, müellifin tarikatı, yazma ve basım künyeleri ile ait olduğu yüzyıl, ilgili literatürün resmini okuyucunun rahatlıkla görmesi için bir tablo halinde sunulacaktır.

11 İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiye*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010, s. 56.

2. İşârî İhlâs Tefsiri Risâleleri: Literatürel İçerik ve Yöntem

2.1. Gazzâlî öncesi dönemde XI. asırda yazılan İbn Sînâ tefsiri dışında müstakil işârî İhlâs tefsirinden bahsedilmemekle birlikte kaynaklarda erken dönem tasavvufunun tartışmalı ismi Hallâc-ı Mansûr'a *Kitâbu Tefsiri Kul Huvelлахu Ahad*¹² adlı bir eser nisbet edilmektedir. Kütüphane kayıtlarında herhangi bir nüshasına rastlanamayan tefsirin modern araştırmalara konu olduğuna dair de bilgi mevcut değildir.¹³ “Ene'l-hak” şathiyesi ile öne çıkan, ittihad ve hulûl fikrine yöneldiğine ilişkin çeşitli eleştirilere maruz kalan Hallâc'ın, Hakk'ın varlık ve birliğinin niteliğini söz konusu eden İhlâs tefsiri şayet literatürel miras içinde yer alsaydı, Hallâc'ın görüşlerine daha yakın okumada bulunmamıza yardımcı olabilirdi.

2.2. İhlâs sûresine yönelik müstakil tefsirler -daha önce de ifade ettiğimiz üzere- genelde felsefe, kelim ve tasavvuf disiplinlerine ait temel teorik problemlerin tartışıldığı ortak bir metinsel zemin içerir. Gazzâlî öncesi İbn Sînâ tarafından kaleme alınan İhlâs tefsiri, sûreye yönelik felsefi yorum geleneğinin öncüsü olmuş, varlık ve birlik metafiziğine dair Meşşâî düşünceyi yansıtan bu tefsire Arapça, Türkçe ve Urduca pek çok şerh ve haşiye kaleme alınmıştır.

İbn Sînâ risâlesini işârî yorum literatürüne dâhil etmemizin iki sebebi vardır: Birincisi, İhlâs tefsiri geleneğinin genellikle İbn Arabî sonrası sûfiler tarafından vahdet-i vücûd anlayışının ağırlıkta olduğu bir perspektifle çerçeveslendiği göz önünde bulundurulduğunda, İbn Sînâ tefsirinin aynı metafiziksel düşünce dairesi içerisinde değerlendirilebileceğidir. İkincisi ise, tarihsel süreç dikkate alındığında İbn Sînâ tefsirine yazılan şerh ve haşiye çalışmalarının bir takım sûfi meşrep kişiler tarafından yapıldığı ve tefsire müstakil bir tasavvufî aşlamada bulunulduğu gerçeğidir.

İbn Sînâ'nın tefsir literatürüne katkısı dört sûre, iki âyet ve bir başka risâlede de hurûf-ı mukattaa'ya yönelik olmak üzere toplam yedi eser üzerindedir. Bütün bu tefsir çalışmalarında o, vahiy ile felsefi birikimini harmanlayan bir yaklaşım sergiler.¹⁴ Arapça telif ettiği İhlâs tefsiri “vücûd, vâcib, vâcibu'l-vücûd, hüviyet, min haysü hüve hüve, vâhid, kesret, feyezân fi'l-vücûd” gibi felsefi görüşünün temel zeminini oluşturan kavramsal çerçeveye biçimlenir.¹⁵ Oldukça kısa ancak anlam derinliği barındıran tefsirde “hüve” lafzından hareketle Tanrı'nın mutlak hüviyetini, “hüve”nin Tanrı'nın mutlak zatının hüviyetini tanımlama imkânını, zorunlu-mümkün varlık ayırımının keyfiyetini; “Ahad” isminden hareketle Tanrı'nın

12 İbn Nedim, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, Tahran, 1971, s. 242.

13 Ahmet Faruk Güney, “İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefi Tefsir Geleneği: Bir Varlık Zemini Olarak İhlâs Sûresi Tefsiri”, s. 39.

14 Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Felsefi Okunuşu İbn Sînâ Örneği*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2003, s. 106.

15 İbn Sînâ, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, s. 5-54; Ahmet Faruk Güney, “İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefi Tefsir Geleneği”, s. 42.

zâtî birliğinin açılımını belirli bir mantık dili çerçevesinde temellendirir; bir bakıma, tefsiri, sonuca ulaşabilmek için sıralanmış önermelerden müteşekkil kıyaslar öbeği gibidir.¹⁶ İbn Sînâ bu minvalde Tanrı'nın mahiyeti ve âlemlerle iribatının nasıllığı sorusunun cevabını külliyâtındaki düşüncelerini özetler şekilde bu tefsirinde ortaya koyar. Tanrı'nın zatının mutlak hüviyeti kurucu unsurlardan meydana gelmediğinden "Basit" ve "Bir"dir. Dolayısıyla tanımı yapılamayacağından ancak levâzımı ile bilinebilir. Tanrı'nın zatı parçaların birleşmesinden ibaret bir birlik türü (vahdet) ile değil mutlak birlik (ahadiyyet) üzeredir. Peki, mutlak birlikten varlıktaki çokluk nasıl sudûr edecektir? İbn Sînâ bu soruya cevabında nedensellik teorisini işletir ve Tanrı'nın zatının bütün varlıkların mebde olduğunu, varlık vermede başkasına muhtaç olmadığını (Vâcibu'l-vücûd) söyler. İbn Sînâ'ya göre İhlâs sûresi işte bu temel metafiziksel düşünceyi ima ve ta'rîz yoluyla ele aldığı için Kur'an'ın üçte birine denk gelir.¹⁷ Dolayısıyla felsefî düşüncesini İhlâs tefsiri risâlesine taşıyarak İhlâs yorumculuğunda derin bir tesir bırakan İbn Sînâ tefsirine önemli şerh ve hâşiyeler yazılmakla birlikte metnin pek çok tahkikli neşri ve Türkçe çevirisi yapılmıştır.¹⁸

İbn Sînâ İhlâs tefsiri literatürüne¹⁹ hâşiyeye türünde müstakil katkı sunan iki sûfî müellif vardır: Celâleddin Muhammed b. Esad b. Muhammed Devvânî

16 İbn Sînâ, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, çev. Ahmet Hamdi Akseki, haz. Ahmet Faruk Güney, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014, s. 36-48; Ahmet Faruk Güney, "İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği", s. 39-41.

17 Ahmet Faruk Güney, "İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği", s. 40, 41.

18 Tahkikli baskıları için bkz.; İbn Sînâ, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs li's-Şeyhi'r-Reis Ebu Ali b Abdillâh eş-Şehîr bi-İbn Sînâ maa't-Tercümeti ve'l-Havâşî el-Fâika eş-Şâika es-Seniyye el-Behiyye*, Delhi 1311; Hasan el-Âsi diğer tefsir risâleleri ile birlikte *et-Tefsîru'l-Kur'anî ve Lügatü's-Süfîyye fî Felsefet-i İbn Sînâ* (Beirut, 1983) adlı eserde neşretmiştir. Daha sonra Abdullah b. Abdurrahman el-Hatib tarafından *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs li's-Şeyh Ebi Ali el-Hüseyn b. Abdillâh b. Sîna* şeklinde kısa bir girişle birlikte yayımlandı. (*Mecelletu's-şeria ve'd-dirasâti'l-İslamiyye*, 1423/2002, sy. 71, c. XVII, s. 51.) İbn Sînâ'nın tefsiri biri eksik olmak üzere dört defa Türkçeye çevrilmiştir. İlki için bkz. Şerefeddin Yaltkaya, "Tefsir-i Sûre-i İhlâs li-İbn Sînâ", *Sırat-ı Müstakim*, Eylül 1326, c. 5, sy. 106, s. 21-25. İkinci olarak Ahmet Hamdi Akseki tarafından tercüme ve şerh edilmiş fakat tamamlanamamıştır. Bkz. Ahmet Hamdi Akseki, "İslam Türk Filozofu İbn Sînâ'nın İhlâs Tefsiri", *Selâmet*, c. 4, sy. 11-79 (23 Mart 1949)-36-104. Bu eseri günümüz Türkçesiyle Ahmet Faruk Güney hazırlamıştır (Tercümenin eksik kısmını da bu nüshada tamamlamıştır). Bkz. Ahmet Hamdi Akseki, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, haz. Ahmet Faruk Güney, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014. Üçüncü tercüme için bkz. Bekir Karlığa, "İslam Düşüncesi Üzerine Araştırmalar", İstanbul, 1995, s. 248-255. Dördüncü çeviri ise, Şerefeddin Yaltkaya tercümesinden istifadeyle Mesut Okumuş tarafından yapılmıştır, bkz. Mesut Okumuş, *Kur'an'ın felsefî okunuşu: İbn Sînâ Örneği*, İstanbul: Araştırma Yayınları, 2003.

19 Diğer şârihler şunlardır: Ahmed el-Maraşî ed-Debbâğî (ö. 1165/1741), Ebu'l-Kasım Muhammed b. Abdurrahman (ö. XX. yy) ve Ahmet Hamdi Akseki'dir (ö. 1370/1951). Şerhler hakkında bkz. Ahmet Faruk Güney, "İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği", s. 52-55, 60-71.

(ö. 908/1502),²⁰ ve Ebû Said Mehmed b. Mustafa b. Osman el-Hâdimî (ö. 1176/1762).²¹ Şerh ve hâşiye formunda olmasa da, müstakil İhlâs tefsiri risâlelerinde İbn Sînâ tefsirine referans veren ve değerlendirmede bulunan sûfi müfessirler de söz konusudur. İleride değineceğimiz üzere, Taşköprizâde, Kemal b. Muhammed el-Lârî, Sadreddinzâde Mehmed Emin Şirvânî ve Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi İbn Sînâ metnine ya doğrudan ya da dolaylı referans vererek sûre yorumuna metafiziksel düşünce rengi katmış sûfilerdir.

2.2.1. Nakşibendiyye'nin Ahrâriyye kolunun pîri Ubeydullah Ahrâr'ın (ö. 895/1490) müridi ve kelam metafizikçisi Seyyid Şerif Cürçânî'ye talebelik yapmış olan Celâleddin Devvânî, vahdet-i vücûd düşüncesi ile Meşşâî terminolojiyi meczeden İsrâkî felsefenin önde gelen düşünürlerindedir. II. Bayezid ile mektuplaşmış, Bayrâmiyye'nin Tennûriyye koluna müntesip Şeyh Yavsî'nin (ö. 920/1514) -ki Ebussuud'un babasıdır- İstanbul Darüşşafaka'da inşa ettiği Yavsî Baba Dergâhı'nda yetişen Anadolu ve Rumeli Kazaskeri Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin hocası olmuştur. Devvânî'nin tarikat bağlantısı bilinmese de sûfi muhtle yakın ilişki içerisinde olduğu bir gerçektir. Aynı zamanda Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin tercüme ettiği *Zevra ve Havra*'nın müellifi olan Devvânî'nin tefsir alanındaki eserleri şunlardır: *Tefsîru Sûreti'l-Kâfirûn*,²² *Tefsîru âyet-i "Yâ Benî âdeme huzû zînetekum"*²³ ve *Hâşiye alâ Tefsîri Sûreti'l-İhlâs*.²⁴ İbn Sînâ'nın İhlâs tefsirine yapılan şerhler içerisinde en kısa hacimli olanı Devvânî şerhidir. Zira şerh İbn Sînâ metninin bütününe yönelik değildir. Şerhin mukaddimesinde müfessir İhlâs sûresiyle ilgili ehl-i tefsirin görüşlerini nakletmekle kalmayıp, Hakk'ın kendisine bahşettiği hakikatleri de kayda geçirdiğini söyler. Eserini devrin sultanı Ebu'l-feth Abdülkadir Han'a ithaf etmiştir. Şerh girişi İbn Sînâ'nın "İlimleri tahsil etmedeki en yüce maksat, sırasıyla Allah'ın zatını, sıfatlarını ve fiillerinin 'ondan sudûrunu bilmektir. İhlâs sûresi Allah'ın zâtı hakkında incelemeye konu olacak tüm meseleleri ima yoluyla içerir. Bu sebeple de Kur'an'ın üçte birine denktir." cümlesinin şerhine ve bu bağlamda sûrenin iniş sebebi, isimleri ve kıraat farklılıklarına tahsis edilmiştir. Devvânî'ye göre sûrenin "İhlâs" adıyla isimlendirilmesinin sebebi, kulların kurtuluşuna yegâne sebep olan Allah'ın birliğinin mahiyetini ve şirkin reddini konu edinmesidir. Diğer ismi ise

20 Harun Anay, "Devvânî", *DİA*, İstanbul, 1994, c. 9, s. 257-262.

21 Mustafa Yayla, "Hâdimî, Ebu Saîd", *DİA*, c. 15, s. 24-26.

22 Cevdet Akbay tarafından yüksek lisans çalışmasında neşredilmiştir. Bkz. Cevdet Akbay, "Celâleddin ed-Devvani ve Tefsir-u 'Kul ya Eyyuhel Kafirun'", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987.

23 Risâle, Mehnaz-ı Abbâsi tarafından *Berresi-yi Bahsi ez Asar-ı Tefsiri-yi Celâleddin Devvani* (Tahran t.y.) adlı çalışma içerisinde yer almaktadır.

24 Nüshası için bkz. Celâleddin Devvânî, *Hâşiye alâ Tefsîri Sûreti'l-İhlâs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Bölümü, nr. 1441, vr. 133^b-135^b. Risâle, Ahmet Faruk Güney tarafından doktora çalışmasının ekler bölümünde dizilerek neşredilmiştir. Ahmet Faruk Güney, "İbn Sînâ'dan Elmahlı'ya İhlâs Sûresi Felsefi Tefsiri Geleneği", s. 307-314.

“Esâs” sûresidir. Çünkü sûre usûl-i din üzerine mebnidir. Devvânî mukaddimenin ardından sûrenin ilk âyetinin tefsirindeki hüviyet-i ilâhiyye konusuna yoğunlaşır. Buna göre mutlak hüviyeti Tanrı'nın zatının aynıdır. O da zorunlu varlıktır. Zira Tanrı'nın zâtı varlığın kendisi olduğu gibi, varlığın teşahhusu da Tanrı'nın zâtıdır. Devvânî sûrenin diğer âyetlerinin tefsirinde daha çok gramatik analizlere ve dilsel anlamlara yer verir. Dolayısıyla Devvânî şerhinin felsefî bir tür “ism-i hû” şerhi olduğu -ki müellif sûfîlerin Tanrı'nın mutlak hüviyetine işaretle “hû” ismini kullandıklarını aktarır- ileri sürülebilir.²⁵

2.2.2. İbn Sînâ tefsirine hâşiye yazanlardan bir diğeri Konya Karaman'da medfun Nakşibendiyye meşâyihinden Hâdimî'dir.²⁶ Müellifin pek çok tefsir çalışması bulunmaktadır.²⁷ Hâdimî düşüncesine göre naklî ve aklî bilimler Kur'an hakikatlerini keşfetmeye yönelik tedvin edilmiştir. Buna göre herhangi bir tefsir çalışmasında bu birikimi, -mesele özelinde- ilimler arası hiyerarşik yapıyı da göz önünde bulundurarak söz konusu etmek Kur'an hermenötiğinin bütüncül mahiyetini açığa çıkaracak, aksi takdirde parçacı ve indirgemeci bir Kur'an tasavvuru oluşacaktır.²⁸ Hâdimî her ne kadar tefsir faaliyetinde İslam bilim mirasını dikkate almakla birlikte, Kur'an mânalarının ümmî bir kimsede de açığa çıkmasının bir imkân olduğu kanattındadır.²⁹

Allahu Teala'nın ümmî veya câhil bir kimseye tecelliyât ve mükâşefât ile Kur'an'ın ve hadisin manalarını konuşacak bir şekilde feyiz vermesi mümkündür. Bu olay karşısında akıllar hayrete düşer. Bunun gibisi çok olmuştur. O kimse her ne kadar bir veli ise de mürit olmaya salahiyetli olmaz. Zira irşad, ancak Kur'an'ın ve Sünnetin tafsilatını bilmekle olur.

-
- 25 Celaledin Devvânî, *Hâşiye alâ Tefsiri Sûreti'l-İhlâs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Bölümü, nr. 1441, vr. 133^b-135^b; krş. Ahmet Faruk Güney, “İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği”, s. 49-50, 308-309.
- 26 Hâdimî'nin tasavvuf tarihindeki yeri, tarikatı ve Nakşibendiyye hakkında düşüncesi hakkında bkz. Halil İbrahim Şimşek, *Osmanlı'da Müderris Bir Sûfî: Muhammed Hâdimî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul: Hikmetevi, 2016; Ramazan Muslu, “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Nakşibendilik Risâlesi'nin Tahlili”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sy. 4, s. 197-220.
- 27 Hâdimî'nin kaynaklarda belirtilen tefsire dair diğer eserleri şunlardır: *Risâle fi tefsiri sûreti'l-Enfâl*, *Risâle fi tefsiri âyeti “Lev Kâne fihima âliheh”*, *Risâle fi kavlihi teala “şehidallahu”*, ve *“kulillâhumme mâlike'l-mülk”*, *Risâle fi kavlihi teala “inne ba'da'zzanni ism”*, *Tefsiru sûreti'l-Fâtîha*, *Risâle fi tertîli'l-Kur'an*, *Risâle fi tefsiri sûreti'n-Nâziat*, *Hâşiye ala sûreti'n-Nebe*. Hâdimî tefsirciliği için bkz. Reşad İlyasov, “Ebu Said Muhammed Hadimi'nin Kur'an Yorumlama Yöntemi”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- 28 Reşad İlyasov, “Osmanlı Düşüncesinde Tefsir: Ebu Said Muhammed Hadimi'nin Çok Boyutlu Yorum Yöntemi”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2010, c. 10, sy. 3, s. 252-253.
- 29 Hâdimî'nin *Berîkatu'l-Mahmûdiyyeti fi Şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye* adlı eserinden naklen bkz. Reşad İlyasov, “Osmanlı Düşüncesinde Tefsir: Ebu Said Muhammed Hadimi'nin Çok Boyutlu Yorum Yöntemi”, s. 250-251.

Çünkü Allah'ın katında Kur'an ve Sünnet dışında muteber olan başka bir şey yoktur. Eğer başkası olsaydı elbette kitapların indirilmesi ve Resûllerin gönderilmesi abes olurdu.

Hâdimî yorum faaliyetinde avam-havas ayırımına giderek, birinci grubun zâhirî tevilde, sûfilardan ibaret ikinci grubun ise bâtnî tevilde yetkinleştiğini ileri sürer. Öte yandan özellikle müteşâbihât konusunda havâs zümresinin varlığı bir gerekliliktir. Yorumda -zâhir-bâtn ilişkisini tespit pek çok sorun barındırmakla birlikte- Hâdimî'ye göre zâhir ile bâtn anlamın telfikinin mümkün olduğunca gözetilmesi şarttır:

Eğer, şeyhlerin işâretlerinin ve Kur'andan çıkarılmış latifelerinin bâtil olması lazım gelir, çünkü, onlar arap dilinin mânâları değildir ve Kur'anın zâhirlerine muhâlifdir, denirse, ben de derim ki, o işâretler her ne kadar bâtn olsalar da onların Kur'an'ın zahirlerine intibakı gerekli görülmüştür. Bundan dolayı da onlar gizli ve ince bir takım işâretlerdir ki, tarikat ehline inkişaf ederler. Onlarla murad olunan ile zahirlerinin arasının telfiki mümkün olur. Onlar imanın kemalinden ve irfanın mükemmeliğindedir. Amma şeyhlerden Kitabın zahirine ters ve muhâlif olarak naklolunan şeylere gelince, arif Ebu Yezîd el-Bistâmî'nin (ö. 234/848 [?]): "Sübhâne ma azame şani" yani 'Ben kendimi noksan sıfatlardan tenzih ederim ve benim şanıma ne büyüktür' sözü gibi ve onun benzeri sözler, ya vecd ve sekr haline hamledilir veya sahih bir yorumla açıklanır.³⁰

Müteahhirîn dönem Osmanlı ulemâsının Kur'an'ı çok katmanlı yorumlama faaliyetinin tipik göstergesini Hâdimî'nin İbn Sînâ tefsiri hâşiyesinde de bulmak mümkündür. 1156/1743'te Arapça yazılan Hâdimî hâşiyesi Harun Bekiroğlu tarafından neşredilmiştir.³¹ Hâşîye, varlık, bilgi ve yaratma meselesinde İbn Sînâ metafiziğini takip etmekle birlikte özellikle yaratmada zorunlu nedenselliğin reddi, Tanrı'nın iradesiyle yaratımda bulunma fikriyle -ki Eş'arıyye ile sūfiyenin ortak görüşüdür- diğer İbn Sînâ İhlâs tefsiri literatüründen farklılık gösterir.³² Hâdimî'nin itirazı şöyledir:

30 *Berika'*dan naklen bkz. Reşad İlyasov, "Osmanlı Düşüncesinde Tefsir: Ebu Said Muhammed Hadimi'nin Çok Boyutlu Yorum Yöntemi", s. 251.

31 Hâşîye nüshaları: Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 3422/4, vr. 32b-39b, (Kırma Nesih) ve nr. 141/2, vr. 6^b-14^b, (Kırma Nesih); Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1017, 1032; Ankara Milli Ktp., Yazmalar Koleksiyonu, nr. 5416/1, vr. 8^b-10b; Konya Karatay Yusufâğa Ktp., nr. 4893/63, vr. 143^b-148^a. Bekiroğlu, neşrinde Süleymaniye nüshasını esas almış, diğer nüsha farklılıklarını neşrinde belirtmiştir. Bkz. Harun Bekiroğlu, "Tahkiku "Haşîye alâ Sûreti'l-İhlâs li-İbn Sînâ" li-Ebî Saîd Muhammed el-Hâdimî", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2016, sy. 35, s. 88-125.

32 Emine Taşçı Yıldırım, "18. Asır Osmanlı Düşüncesinde Bir İbn Sînâ Şârihi: Ebû Saîd Hâdimî ve İhlâs Sûresi Hâşiyesi", *Dinî Araştırmalar*, 2015, c. 18, sy. 47, s. 213.

Ancak İbn Sînâ'ya şu şekilde itiraz edilebilir: Her şeyin ona nispet olması, irade ve ihtiyarla ise Hakîm'e (İbn Sînâ'ya) göre bu kabul edilemez. Şâyet mecburiyetle ise O'nun ilah olduğu kabul edilemez. Bu mesele, Hakîm'in hata yaptığı konulardan birisidir.³³

Hâdimî, İbn Sînâ'nın "zorunlu varlık, varlığı zatının aynısı olandır" cümlesiyle, mümkün varlığın zorunlu varlığın aynısı olmadığını çağrıştırdığını, bu sebeple de vahdet-i vücûdu reddettiği anlamının akla gelebileceği endişesini izâle etmeye çalışır. Bu çaba, İbn Sînâ'nın muhakkik sûfilerin vahdet-i vücûd fikrinden uzak bir tutuma sahip olmadığını ispata yöneliktir.

Denilmiş ki, İbn Sina "min haysu hüve hüve" ifadesiyle vâcibu'l-vücûd dışındaki varlıkların (mümkünlerin) vâcibin aynısı olmadığını ortaya koymaktadır. Mümkünün vacibin aynısı olmadığını ileri sürenler de vahdet-i vücûdçulardır. Bense şöyle derim: Kâdi Mir'e göre 'vahdet-i vücûd görüşü, muhakkik âlimlerin görüşüdür.' Aynı zamanda tasavvuf ehlinin de düşüncesidir. Öyleyse İbn Sina'nın mümkünü vacipten ayırarak vahdet-i vücûda karşı çıkması uygun değildir. Ancak İbn Sina bu ifadeleri, yaygın görüşe göre ortaya koymuş olabilir ya da -ehl-i zahirin yaptığı gibi- (vahdet-i vücûd) İbn Sina'nın kabul etmediği bir görüştür. Hatta ehl-i zahirin bazıları vahdet-i vücûdu küfür saymaktadırlar.³⁴

Dolayısıyla Hâdimî, gerek hâşiyenin derkenârında görüldüğü üzere gerek diğer eserlerinde belirgin bir vahdet-i vücûd savunusu sergiler.³⁵

2.3. XII. ve XIII. asırlarda işârî İhlâs tefsiri formunda yazılan eserlerle karşılaşmamaktayız. Ancak XIV. asırda Muslihuddin Mustafa ile Nâsiruddin İbnü'l-Meylâk tarafından literatüre kazandırılan işârî İhlâs tefsirleri incelenmeye değer bir mahiyet ve özelliğe sahiptir.

2.3.1. Osmanlı'nın kuruluş dönemine geçiş evresinde, Hamidoğulları ve İnançoğulları beylikleri kültürel havzasında yaşamış bir Türk olan Ankaralı

33 Harun Bekiroğlu, "Bir Felsefi Tefsir Örneği Olarak Muhammed Hâdimî'nin İbn Sînâ'ya Ait İhlâs Sûresi Tefsirine Haşiyesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, c. 12, sy. 23, s. 150.

34 Harun Bekiroğlu, "Tahkiku "Haşiyeye alâ Sûreti'l-İhlâs li-İbn Sînâ" li-Ebi Said Muhammed el-Hâdimî", s. 92. Çeviri ve değerlendirme için bkz. Harun Bekiroğlu, "Bir Felsefi Tefsir Örneği Olarak Muhammed Hâdimî'nin İbn Sînâ'ya Ait İhlâs Sûresi Tefsirine Haşiyesi", s. 140.

35 Derkenâr şöyledir: "Muhakkikler der ki: Varlık varlık olması bakımından zorunlunun aynıdır. Zorunlu varlık varlıkların sûretlerinde yayılmış ve zuhur etmiştir. Hiç bir şey zorunlu varlıktan ayrılmaz. Aksine zorunlu varlık şeylerin hakikati ve aynıdır. Ancak şeylerden imtiyâz etmiş, sınırlanmalar ve göreceli taayyünlerle çoğalmıştır." Bkz. Harun Bekiroğlu, "Tahkiku "Haşiyeye alâ Sûreti'l-İhlâs li-İbn Sînâ" li-Ebi Said Muhammed el-Hâdimî", s. 92. Hâdimî'nin vahdet-i vücûd anlayışı için bkz. Ali Gülten, "Ebu Said Hâdimî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı", Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996, s. 75-121.

Muslihuddin Mustafa b. Mehmed (ö. 1331'den sonra),³⁶ *Sûre-i Mülk Tefsiri*,³⁷ *Amme Cüzü-Meal Tefsiri*³⁸, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, *Fatiha Sûresi Tefsiri* ve *Yasin Sûresi Tefsiri*³⁹ vb. kitaplarında faziletiyle öne çıkan sûrelere sûfi yorumlarda bulunan bir müelliftir. Tasavvufa dair *Hulvü'n-Nâsihin*⁴⁰ ve *Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesi* gibi tespit edilmiş eserleri de söz konusudur. Muslihuddin Mustafa, İhlâs sûresi tefsirini Murad Arslan b. İnanç Bey'in talebi üzerine, halka fayda vermesi için irşad amacıyla Türkçe yazmıştır. Tefsirin başında risâlesini ithâf ettiği aynı zamanda Mevlevî muhibbi olan İnanç Bey'e methiye ve dua yer alır.⁴¹ Pek çok nüshası⁴² bulunan eserin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki yazmasının⁴³ son sayfalarına doğru Hızır Bey ismi de göz çarpar.

36 Hayatı hakkında detay bilgi bulunmamakla birlikte sûfi kimliğe sahip olduğu özellikle tefsir çalışmalarındaki işâri tevillerden ortaya çıkmaktadır. Hayatı ve eserlerine dair bkz. M. Esad Coşan, "XV. Asır Türk Yazarlarından Muslihuddin Hamidoğulları ve Hızır Bey", *Ankara Vakıflar Dergisi*, 1981, sy. 13, s. 103-106. Pek çok kaynakta sûfi-müfessir "Ankaravî" nisbesi ile anılsa da Esad Coşan bunun yanlış olabileceğine işaret eder ve onun Denizli'nin Lâdik yöresine nisbetinin doğru olacağını belirtir. Ayrıca bkz. Ali Öztürk, "Eğirdir'de Yaşamış Bir Türk Âlimi: Muslihiddin Mustafa bin Muhammed ve Eserleri", *Tarihi, Kültürel, Ekonomik Yönleri ile Eğirdir, 1. Eğirdir Sempozyumu*, Isparta, 2001, s. 733; M. Nedim Tan, "Sâfi'nin Kenz-i İhlâs'ının Tahkik ve Tahlili", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 23.

37 Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi bölümü, nr. 479, vr. 107^b-130^b. Fuat Köprülü'ye göre Mülk tefsiri Orhan Gazi'nin şehzâdesi Süleyman Paşa için yazılmıştır. Bkz. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 2. baskı, İstanbul: Ötügen, 1980, s. 341.

38 Ulya Nisar, "Amme Cüz'ü Tefsiri-Mustafa b. Muhammed (vr. 121^b-143^b)", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987; Özcan Tabaklar, "Amme Cüz'ü Tefsiri-Mustafa b. Muhammed (vr. 111^b-121^a/143^a-154^b)", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987.

39 Nadide Gürbüz, "Mustafa İbn Muhammed Ankaravî ve Yâsin Sûresi Tefsiri", Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986.

40 Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi bölümü, nr. 418; Bu esere ilgili bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır (Bkz. Beyza Bılıkçı, "Ankaralı Mustafa bin Muhammed ve Hulvü'n-nâsihin Dil İncelemesi – Metin – Sözlük 1^b-42^b", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).

41 Ayrıntılı bilgi için bkz. Kamile Okulu, "Osmanlı Müfessirlerinden Mustafa Muslihiddin ve İhlâs Sûresi Tefsiri Adlı Eserinin İncelenmesi", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 24.

42 Tefsirin kütüphane kayıtlarına göre beş nüshası vardır: 1. Konya İzzet Koyunoğlu Ktp., nr. 13393, vr. 72-124 (istinsah tarihi 808, 28 satır). 2. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., nr. 471, 166 vr. (13 satır). 3. Ankara Milli Ktp., nr. 272 (17 satır). 4. Millet Ktp. Ali Emiri Şer'iyye, nr. 44, 85 vr. (istinsah tarihi 884, 15 satır). 5. Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 427/2. Nüshalar hakkında bkz. Kamile Okulu, "Osmanlı Müfessirlerinden Mustafa Muslihiddin ve İhlâs Sûresi Tefsiri Adlı Eserinin İncelenmesi", s. 20; Ahmet Faruk Güney, "Yazma İhlâs Sûresi Tefsirleri Bibliyografyası", s. 278; Ali Öztürk, "Eğirdir'de Yaşamış Bir Türk Âlimi: Muslihiddin Mustafa bin Muhammed ve Eserleri", s. 738-739.

43 Diğer nüshalarda bu isim yer almamaktadır ancak eserin bazı özellikleri barındırması dolayısıyla eserin en sahih nüshasının bu olduğunu söylememiz mümkündür. krş. Yusuf

Bu kişinin Hamidoğullarının Ereğli şubesi beylerinden Hızır b. Gölbeği olması kuvvetle muhtemeldir.⁴⁴ Dolayısıyla eserin sadece İnanç Bey'e değil Hızır Bey'e de sunulduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵

Tefsirin yazılış tarihi belli olmamakla birlikte İnanç Bey'in 1362'den önce vefat ettiği bilindiğine göre söz konusu tarihten önce kaleme aldığı ileri sürülebilir.⁴⁶ İstihâreler sonucu risâleyi kaleme alan Muslihiddin Mustafa tefsirinin dibâcesinde amacını şöyle belirler;

Ammâ ba'd: Çün bu fakîr ü hakîr, yazuklar kemteri diledi kim tefsîrde bir risâle Türk dilince yazıla, mü'min kullar onun mutâlebe ve mütâlaası birle düzile ve onun ameli ile şeytân boynun üzile. Pes çok istihâreden sonra niyâz elin uzatıp ihlâs birle tevekkül tekyesine söykünüp İhlâs sûresine yüz tuttu ki onun sevâbı denizler katresinden çoktur. Letâîfî şekerden tatlıraktr. Berekâtü güç yettiği kadar emsâl-i abîr birle bezedi. Belki emsâl-i abîr onunla bezendi. Ve nice beyitler Mevlânâ-yı Rûmî beyitlerinden ki ukûl onun ma'nîsinde hayrân ve efhâm onun şerhinde sergerdândır. Kanğı âyet münâsibdir ve kanğı hadîs muvâfıkdır beyân kıldı. Bu risâle Türkçe'dir diye usan okumayalar. Fikrile anlaykoyalar. Zîrâ bilinmeyen sûre gönle eser kılmaz.⁴⁷

Gayb-şehâdet, zâhir-bâtın, muhabbet-marifet kavramsallaşmasının yoğun kullanıldığı metin vahdet-i vücûd düşüncesi ekseninde örülmekle beraber, anlatı dili sıradan insanın idrak kapasitesini zorlamaya yönelik bir içerik sunmaz. İşârî yorum başta olmak üzere rivâyet ve dirâyet yöntemiyle de izahlar getiren Muslihiddin Mustafa'nın âyet, hadis, hikâye, beyit, menkıbe yorumlarına yer vererek oluşturduğu risâlesinde kullandığı bazı kaynakların ipucunu takip edebilmekteyiz. Özellikle işârî tevillerde Mevlânâ'nın *Dîvân-ı Kebîr*'i, Gazzâlî'nin *İhyâ-ı Ulûmuddîn*'i, Abdülkâdir Geylânî'ye nisbet edilen *Yevâkîtu'l-hikem*'i ve Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 383/983) *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i temel referanslarıdır.⁴⁸

Akçay, "Mustafa b. Muhammed'in İhlâs Sûresi Tefsiri (Giriş-İnceleme-Metin-Ekler Dizini-Sözlük-Tıpkıbasım)", Yüksek Lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 8-9.

44 Hızır b. Gölbeği Bey'e dair bilgi için bkz. M. Esad Coşan, "XV. Asır Türk Yazarlarından Muslihu'd-din, Hamidoğulları ve Hızır Bey", s. 104.

45 Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercümeleleri", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, İstanbul, 2010, s. 535; Yusuf Akçay, "Mustafa b. Muhammed'in İhlâs Sûresi Tefsiri", s. 6.

46 Kamile Okulu, "Osmanlı Müfessirlerinden Mustafa Muslihiddin ve İhlas Sûresi Tefsiri Adlı Eserinin İncelenmesi", s. 20.

47 Nedim Tan, "Sâfî'nin Kenz-i İhlâs'ının Tahkik ve Tahlîli", s. 26; Kamile Okulu, "Osmanlı Müfessirlerinden Mustafa Muslihiddin ve İhlas Sûresi Tefsiri Adlı Eserinin İncelenmesi", s. 25.

48 Ayrıntılı bilgi için bkz. Kamile Okulu, "Osmanlı Müfessirlerinden Mustafa Muslihiddin ve İhlas Sûresi Tefsiri Adlı Eserinin İncelenmesi", s. 25-30.

Eserinde önce sûrenin özellikleri ve fazileti üzerinde durmuş, daha sonraki pasajlarda pek çok âyet ve hadislerden örnekler serdetmiş, ibretlik misaller, tasavvuf erbabının menkıbeleri, peygamber kıssaları, bir takım şiir ve haberleri de tefsirine dâhil etmiştir.⁴⁹ Halka irşad vasfını her zaman canlı tutacak bir nitelik taşımakla birlikte tasavvufî öbeklerin öne çıkarılması, Arapça ve Farsça metinler arasında Türkçenin aktif bir şekilde kullanılması eserin bu tarz tefsirler içerisindeki gücünü artırmaktadır. Muslihuddin Mustafa eserinde Kur'an'ı havaya, sûre ve âyetlerdeki anlamları havada uçan kuşlara, hadisleri de peygamberlik ovasında koşan geyiklere benzetir. Kendisini bir avuç topraktan yaratılmış miskin bir kul olarak nitelemiş, Allah'a niyaz ederek Kur'an ve hadislerin mânasını kalbine ilham etmesini, ilham olmaksızın insanlara haber vermemeyi, insanların dinlerken Allah'a itimat etmeleri gerektiğini söylemiştir:

Bu miskinler zaîfî, bir avuç topraktan yaratılmış kul dahi ol evliyâlar
sultânına uyub niyâz-ı dille yalvarıp eydür: İlâhî! Kur'ân hevâsında uçan
meânî kuşları senin ve nübüvvet yazısında yükrüşen ehâdis geyikleri senin.
Ol ikisinden nübâle bu miskinin diline sen birib kim senin Allah adının
haberini kullarına degürebile. Niteki bu miskin söylemekte Allah'a sığındı.
Sen dahi dinlemekte O'na sığın. Tâ Allah rahmeti gönlün evinde yer tuta.⁵⁰

Risâle -ileride izah edileceği üzere- Ahmed Sâfî'nin *Kenz-i İhlâs* adlı tefsirine temel kaynak olmuştur.

2.3.2. XIV. asır işâri İhlâs tefsirleri arasında Sadreddin Konevî'ye nispet edilen, gerçekte Nâsıruddin İbnü'l-Meylâk'a (ö. 797/1395) ait kapsamlı çalışma zikredilebilir. Mısır'da yaşadığı bilinen ve Şâzeliyye'nin piri Ebu'l-Hasen eş-Şâzeli'nin (ö. 656/1258) dördüncü halifesi kabul edilen İbnü'l-Meylâk'ın *Mevâridü Zevî'l-İhtisâs İlâ Mekâsıdı Süreti'l-İhlâs* adlı Arapça tefsiri gerek müstakil İhlâs tefsirleri arasında gerek diğer tam tefsirlerde sûre yorumuna ayrılan hacim söz konusu olduğunda en kapsamlı İhlâs tefsirlerinden biridir. Yaklaşık 43 varaktan⁵¹ oluşan risâle, nazârî ve tasavvufî pek çok konuya oldukça sistematik biçimde değinir.⁵²

49 Kamile Okulu, "Osmanlı Müfessirlerinden Mustafa Muslihiddin ve İhlâs Sûresi Tefsiri Adlı Eserinin İncelenmesi", s. 21.

50 Nedim Tan, "Sâfî'nin Kenz-i İhlâs'ının Tahkik ve Tahlili", s. 27.

51 *Mevârid*'e ait üç yazma nüsha bulunmaktadır. 1. Kahire- Ma'hedü'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye, nr. 281, vr. 1b-43b (Müstensih: Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Osman el-Hatîb et-Tûsî, ist. tr. 17 Cemâziyevvel 797/1395). 2. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 79, vr. 1^b-43^b (Müstensih: Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed el-Mekki, ist. tr. 859/1454). 3. Almanya-Gotha-Universitätssbibliothek, Ms. Orient, nr. A 5,2, vr. 33^a-36^b (eksik nüsha). *Mevârid* tefsiri Betül Güçlü tarafından neşredilip Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. Betül Güçlü, "Sadreddin Konevî'ye Nispet Edilen "Mevâridü Zevî'l-İhtisâs İlâ Mekâsıdı Süreti'l-İhlâs" Adlı Eserin Tahkik ve Tahlili", Yüksek Lisans tezi, Konya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 41-138 (tahkik), 228-329 (tercüme).

52 Betül Güçlü, "Sadreddin Konevî'ye Nispet Edilen "Mevâridü Zevî'l-İhtisâs İlâ Mekâsıdı Süreti'l-İhlâs" Adlı Eserin Tahkik ve Tahlili", s. 32, 36.

Eseri diğer İhlâs tefsirlerinden ayrı kılan özelliği maksadlar halinde yazılmış olmasıdır. Maksadların yazımından önce müfessir sûre hakkında dört fasılda rivâyetleri derler. Birinci fasıl, sûrenin fazîleti; ikinci fasıl, okunmasının müstehap olması; üçüncü fasıl, Kur'an'ın üçte biri olması; dördüncü fasıl ise nüzûl sebebi hakkındadır. İhlâs sûresi nasıl ki Kur'an'ın üçte birine denk geliyorsa, maksadlar da esmâ-i hüsnâ'nın üçte birine denk gelecek şekilde 33 başlık altında verilir. Bu maksadlar öte yandan Kur'an'ın yedi maksadının tafsili -ki İhlâs sûresi bu maksadların tamamını ihtiva etmektedir- mesabesindedir: 1. Mabûdu ve sıfatlarını tarif etmek. 2. Kulu ve sıfatlarını tarif etmek. 3. Kullar ile mabûdları arasındaki vasıtaları tarif etmek. 4. Vasıtaların sorumluluk olarak getirdiği şeyleri tarif etmek. 5. Mabûddan ayrılan düşmanları tarif etmek. 6. Dünya ve ahirette imân ve taat üzerine sistemleştirilen faziletleri tarif etmek. 7. Alıkoyma ve korkutma yönünden masiyet ve küfür üzerine kurulan şeyleri tarif etmek.⁵³

Mevârid tefsirinin başlıca kaynakları İbn Sînâ'nın İhlâs tefsiri, Gazzâlî, Ebu Nuaym (ö. 430/1038) ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) bazı eserleridir. Özellikle "Allah'ın uluhiyyetinin ispatı" (I. Maksad) kısmında ism-i zâta dair açıklamalar ile dördüncü maksaddaki Ahad-Vâhid ayrımı meselesi İbn Sînâ tefsirinden mülhemdir. İbnü'l-Meylâk bir sûfi olmakla birlikte eserinde işârî yorumlara çok fazla yer vermemektedir. Bununla birlikte gerek kuşatıcılığı gerek zengin rivâyet malzemesini içermesi açısından ilgili literatürde göze çarpan hususiyetlere sahiptir. İhlâs sûresinin Tanrı'nın birliği ve nitelikleri konusunu içermesi sebebiyle onun birlik ve sıfatlar anlayışı İbn Arabî'nin vahdet-i vücûd fikrini takip ettiğini gösterir.

Bil ki gerçek tevhîd ehli, Hakk'ı ifade ettikleri, Hakk'ı gördükleri birtakım lafızlara sahiptir. Meselâ, 'Allah'tan başka vücûd/varlık yoktur.' sözü onlara aittir. Bunun iki mânâsı vardır. Birincisi: Sâbit olan, herhangi bir şâibenin (şüphe) olmadığı vücûdda Allah'tan başka bir şey yoktur. Şâyet onun vücûdu kadîm ise ona kendisi dışında, yoklukla illetli olan bir vücûd ortaklık etmez. İkinci mânâ: Vücûdda Allah'tan başka bir hâlık, bir razzâk bir müdebbir (yönetici, düzenleyen), bir müessir yoktur.⁵⁴

2.4. XV. asırda tespit edilebilen dirâyet yönü baskın yegâne işârî tefsir risâlesi sahibi Muhyiddin Muhammed b. İbrahim b. Hasan en-Niksârî'dir (ö. 901/1495).⁵⁵ Osmanlı âlimleri arasında tefsir, fıkıh, kelam, mantık ve astronomi alanlarında öne çıkan Tokatlı Niksârî'nin elimize ulaşan tefsirleri Duhân⁵⁶ ve İhlâs sûrelerine

53 Betül Güçlü, "Sadreddin Konevî'ye Nispet Edilen "Mevâridü Zevî'l-İhtisâs İlä Mekâsıdı Sûreti'l-İhlâs" Adlı Eserin Tahkik ve Tahlili", s. 228.

54 *Mevârid*'den (29^a) naklen bkz. Betül Güçlü, "Sadreddin Konevî'ye Nispet Edilen "Mevâridü Zevî'l-İhtisâs İlä Mekâsıdı Sûreti'l-İhlâs" Adlı Eserin Tahkik ve Tahlili", s. 211.

55 Hasan Gökbulut, "Niksârî", *DİA*, İstanbul: TDV, 2007, c. 33, s. 122-123.

56 Niksârî'nin Duhân tefsiri ile ilgili yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bkz. Hasan Gökbulut, "Muhyiddin Muhammed b. İbrahim Niksârî'nin (ö. 1494 m.) Hayatı ve Duhan Sûresi Tefsirinin Tahkiki", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.

yöneliktir.⁵⁷ Ayasofya Camii'nde II. Bayezid'in fermanıyla Beyzâvî (ö. 685/1286) tefsiri okuttuğu, daha çok Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) ve Beyzâvî tefsirlerine referans verdiği dikkate alındığında, tefsirinde dirâyet yönü belirleyici rol oynasa da söz konusu risâlelerinde işâri yorum zenginlikleri sunmaktan da uzak değildir. Niksârî'nin sûfi kimliği belli değildir. Kabrinin Zeyniye şeyhi Şeyh Vefa'nın türbesinin bulunduğu hazirede olması, tarikat bağlantısı hakkında bazı ihtimalleri akla getirmektedir.

Taşköprizâde Ahmed Efendi tarafından tefsirde “âyet-i kübrâ” nâmiyle anılan Niksârî, İhlâs sûresi tefsirini Arapçayı bilmeyen, namaz ehli kişiler tarafından gelen talepler üzerine akıcı ve yalın bir Türkçeye kaleme almış, eserinde önce sûrenin faziletine ilişkin detaylara yer verdikten sonra sebep-i nüzûlünü aktarmıştır.⁵⁸ Her sayfada yedi satır olmak üzere 23 varaktan oluşan risâlesinde daha ziyade Fahreddin Râzî ve Beyzâvî'den mebzul miktarda alıntılarda bulunmuş, ancak “hüve”, “Allah”, “Ahad” kelimenin içerdiği mananın kelimelerinin bilhassa bâtnî yönü üzerinde durmuştur. Buna göre -Nûreddinzâde risâlesinde söz konusu olan- üç kelime/ isim semantik açıdan üç makama işaret eder. “Hû” lafzının Allah'a kurbiyeti kesb etmiş olanlara kâfi geleceğini, “Allah” ism-i celâlinin “hu” ismindeki müphemliği kaldıran ashab-ı yemine, “Ahad” ise Tanrı'nın birliği konusunda inkârı öne geçiren ashab-ı şimâle delâlet ettiğini ileri sürer.⁵⁹ Niksârî tefsirinde muhatap kitlesini de göz önünde bulundurarak çoğunlukla dil analizlerine yer vermiştir. Teolojik tartışmalardan uzak bir şekilde sûrenin faziletine dair rivâyetler, nüzûl sebepleri ve tasavvufî teviller metinde belirleyici bir roledir.⁶⁰ Sûreye Necât, Velâyet, Ma'rîfet, Münferid, Berâet, Nûr, Emân gibi isimler verilmesini ilgili rivâyetlerin nakliyle delillendiren Niksârî, İhlâs isminin verilme sebebini şöyle açıklar:

“Ve bilgil ki bu sûrenin esmâları çoktur, ammâ meşhûr olan ismi [19a] Sûre-i İhlâs'tır. Zîrâ şol kimesne ki bu sûreye i'tikâd ede, fi dînillâh muhlis olur. Ve eydan her kim ki bu sûrenin i'tikâdla kırâatine mülâzemet ede, cehennem odundan halâs bulur.”⁶¹

57 M. Akif Alpaydın, “XV. Asırda Yaşamış Bir Osmanlı Müfessiri Olan Muhyiddin Muhammed en-Niksârî ve Tefsîr-i Sûre-i İhlâs'ı”, *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/2, c. 16, sy. 32, s. 671.

58 Muhyiddin Muhammed en-Niksârî, *Tefsîr-i Sûre-i İhlâs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 386, vr. 2^b-3^a; Mehmet Akif Alpaydın, “XV. Asırda Yaşamış Bir Osmanlı Müfessiri Olan Muhyiddin Muhammed en-Niksârî ve Tefsîr-i Sûre-i İhlâs'ı”, s. 680.

59 Süleyman Pak, “Tokatlı Bir Müfessir: Muhyiddin Muhammed ibn İbrahim Niksârî'nin Tefsir İlmine Katkıları (İhlâs Sûresi Tefsiri Örneği)”, *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25-26 Eylül 2014)*, c. 3, s. 252-253.

60 M. Akif Alpaydın, “XV. Asırda Yaşamış Bir Osmanlı Müfessiri Olan Muhyiddin Muhammed en-Niksârî ve Tefsîr-i Sûre-i İhlâs'ı”, s. 681-683.

61 M. Akif Alpaydın, “XV. Asırda Yaşamış Bir Osmanlı Müfessiri Olan Muhyiddin Muhammed en-Niksârî ve Tefsîr-i Sûre-i İhlâs'ı”, s. 688.

Niksârî'nin İhlâs tefsiri Mehmed Âkif Alpaydın tarafından transkripsiyonlu metin halinde neşredilmiştir.⁶²

2.5. XVI. asır işârî İhlâs tefsirlerine baktığımızda daha ziyade sûfî yorum yöntemi ile beslenen Ebû Saïd el-Hanefî (ö. 930/1523), Kemâl b. Muhammed b. Fahr b. Ali el-Lârî (ö. 955/1544), Taşköprizâde (ö. 968/1561), Muslihuddin Mustafa b. Nureddin Ahmed Filibevî (Nüreddinzâde) (ö. 981/1573), Hüseyin b. Ahmed es-Sirozî (h. 1000/1591'de hayatta) ve Ahmed Sâfi (ö. 1590 civarı) gibi isimlerle karşılaşırız.

2.5.1. Ebû Saïd Muhammed b. Ali el-Hanefî'ye (ö. 930/1523) *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs* adlı Arapça bir risâle nisbet edilmektedir.⁶³ Kütüphane kayıtlarında yegâne nüshasının Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulunduğu risâlenin sonu eksiktir. İstinsah ve telif kaydı yoktur.⁶⁴ Nüsha muhtemelen müellifin *Tefsîru'l-Hanefî* adlı işârî tam tefsirinin bir parçası olmalıdır.⁶⁵

Müfessir risâlesinin girişinde sûreyi beş vecih üzere tefsir edeceğini belirtir: 1. Sûrenin faziletleri. 2. İsimleri. 3. Nüzûl sebebi. 4. Âyet, kelime ve harflerinin sayıları ve içerdiği işâretler. 5. Tefsiri ve işâretleri. Her vecihte "Kale Ebu Saïd el-Hanefî" denilerek söze başlanır ve ilgili rivayet nakledilir. Ardından "el-İşâre" ve/veya "el-Hikme" kelimesinden sonra vechin içerdiği işâretler sırasıyla zikredilir. İhlâs risâleleri içerisinde "işâret" başlığı altında sûfî tevilde bulunan yegâne müfessirdir.

Risâlede İhlâs sûresinin 20 ismi sayıldıktan sonra adlandırılma sebepleri bir-iki cümleyle izah edilir. İsimler şöyledir: Tefrîd, Tecrîd, Tevhîd, İhlâs, Necât, Velâyet, Nisbetü'r-Rab, Ma'rifet, Cemâl, Mütekaşkışe, Muavviz, Samed, Esâs, Mâniya, Muhdıra, Münferre, Berâe, Müzekkire, Nûr, Emân.⁶⁶ Diğerlerine kıyasla sûrenin isimleri konusunda en fazla detayı bu risâlede buluruz.

Dördüncü vecihteki işâretler diğer İhlâs tefsiri risâlelerinde karşılaşmadığımız oranda tafsilatlıdır. Meselâ sûrenin dört âyet olmasındaki işâretlerden biri şu şekildedir:

Kim İhlâs sûresindeki dört âyeti okursa, Allah o kimseyi müşriklik, Mecusilik, Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerinden kurtarır. Hangi keramet

62 M. Akif Alpaydın, "XV. Asırda Yaşamış Bir Osmanlı Müfessiri Olan Muhyiddin Muhammed en-Niksârî ve Tefsîr-i Sûre-i İhlâs'ı", s. 683-689.

63 Ahmet Faruk Güney, "Yazma İhlas Sûresi Tefsirleri Bibliyografyası", s. 296-297.

64 Ebû Saïd el-Hanefî, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 6169, vr. 59^a-68^b.

65 Ebû Saïd el-Hanefî, *Tefsîru'l-Hanefî*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüdin Efendi, 313 vr. Tam tefsirin ismi ayrıca *el-Mecâlis* şeklinde zikredilmektedir. Bkz. Hidayet Aydar, "17. Asır Osmanlı tefsir Hareketine Panoramik Bakış", *Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*, 2017, s. 70.

66 Ebû Saïd el-Hanefî, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, vr. 61^a-62^a.

Allah'ın bir kulunu şakilerin dinlerinden kurtarıp peygamberlerinin dini üzere sâbit kılmasından daha evladır?⁶⁷

Beşinci vecihte müfessir sûrenin her kelimesiyle ilgili işâretler zikreder. Meselâ, “hüve” isminin tefsirinde “he” harfindeki işâretlerden biri şöyledir:

He harfinin yazılışı iki göz ve ortasında bir çizgiden meydana gelir. Sanki harf şöyle der gibidir: Ne müşebbihenin teşbihi ne muattulanın ta'tili, sadece muvahhidlerin tevhidi var. Ne nur ne zulmet, sadece nur ve zulmeti yaratan var. Ne eş ne çocuk, sadece bu ikisini yaratan var. Ne ortak ne yardımcı, sadece her şeyin yaratıcısı var. Ne üst ne alt, ne sağ ne sol, ne ön ne arka, ne hareket ne sükûn, ne yeme ne içme, ne put ne heykel, ne melek ne felek, ne uzza ne menat, sadece Ahad olan Allah var, bütün her şeyin Hâlık'ı.⁶⁸

2.5.2. İşrâkî filozof ve sûfî Lârî'nin (ö. 955/1544)⁶⁹ *Tahkîku'l-İhlâs li ehli'l-İhtisâs* adlı İhlâs tefsiri Meşşâî felsefe ile Ekberî metafiziği eklektik tarzda işleyen bir metin görünümündedir. Lâr kasabasında 914/1508 yılında yazılan eser, Hz. Peygamber'in soyuna mensup Seyyid Abdülbaki isimli bir devlet yöneticisi olduğu tahmin edilen kişiye ithaf edilmiştir.⁷⁰ Müfessir eserinin girişinde İhlâs sûresinin Kur'an'ın üçte biri olduğuna dair sahih nas bulunduğunu, tedkik edildiğinde sûrenin anlam ve işâret ettiği maksatlarının keşf ehli âriflerin kalplerinde zuhur edeceğini ve kendisine bu türden bir marifet tecellisinin vâki olduğunu belirtir.⁷¹ Kayıtlarda tek yazma nüshası⁷² gözükken tefsirin iki bölümden oluştuğu ileri sürülebilir: İlk

67 Ebû Saîd el-Hanefî, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, vr. 63^a.

68 Ebu Saîd el-Hanefî, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, vr. 64^a.

69 Hayatı hakkında sınırlı bilgilere sahip olduğumuz Lârî'nin Celâleddin Devvânî'nin öğrencisi olduğu, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin tercüme ettiği hocası Devvânî'ye ait İşrâkî metafiziğin önemli metinlerinden *Zevra ve Havra* risâlesine *Tahkîkû'z-Zevrâ* adlı şerh yazdığı bilinmektedir. Şemsüddin Mahmûd el-İsfehânî'ye (ö. 746/1345) ait olan *Teşyidü'l-kevâid fi şerhi Tecridi'l-akâid* adlı esere yazdığı *Tahkîkû't-tecrîd*, Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) *eş-Şerhu'l-cedid 'ale't-Tecrid* adlı eserine yazdığı hâşiye, Sa'düddîn Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *el-Mutavvel fi'l-me'ânî ve'l-beyân* şerhine yazdığı *Hâşiye ale'l-Mutavvel* adlı hâşiyeleri ile Farsça kaleme aldığı *Tahkîkû'l-âdâb fi siyâseti'l-memleke* adlı eseri bulunmaktadır. Bkz. Kemâleddin el-Lârî, *Tahkîkû'z-Zevrâ*, thk. Said Rahimiyân, Kum: İntişarat-ı Âyet-i İşrak, 1392/1972, s. 41-42; a.mlf., *Tahkîkû'z-Zevrâ*, Milli Malek Müzesi Kütüphanesi, nr. 1209/1, vr. 1; *Mu'cemu tabakâti'l-mütekellimîn*, takdim Ca'fer es-Sübhânî, Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1425, c. 3, s. 345-346.

70 Ahmet Faruk Güney, “İhlâs Sûresi'nin Vacip Varlığın Tek ve Basit Oluşu Bağlamındaki Yorumu: Tahkîku'l-İhlâs li-Ehli'l-İhtisâs -Tahkik&İnceleme-”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 35, 2016, s. 80.

71 Ahmet Faruk Güney, “İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği”, s. 227.

72 Atıf Efendi Kütüphanesi nr. 173, 79 vr. (14 str). Risâle, Ahmet Faruk Güney tarafından doktora çalışmasının ekler kısmında dizilerek neşredilmiştir. Bkz. Ahmet Faruk Güney, *İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği*, s. 226-265.

yirmi varaklık birinci bölüm, klasik tefsir yönteminin karakteristik yaklaşımlarını paylaşır: Sürenin iniş sebepleri, dil tahlilleri vs. Eserin geri kalan ikinci bölümü ise vahdet-i vücud metafiziğine uygun açıklamalar içerir. Âyet tefsirinin tamamlanmasını takip eden son kısımda “Tezyil” başlığı altında süreyle amaçlanan hedefler burhânî üslupla ortaya konulur. Tezyil kısmı dört fasıl ve bir hâtimedden meydana gelir. Birinci fasıl iki kısımdır: 1. “hüvallahu ahad” âyetinin işaret ettiği üzere Tanrı’ya ortaklık vehminin ve Tanrı’nın mürekkebe varlık olmasının nefyedilmesini (nefy-i şirk ve t-terkib) içerir. Bu kısım altı tarike taksim edilmiş, her iki tarikte bir kelâmcıların, Meşşâî filozofların ve İshrâkî hikmet ehlinin düşünceleri serdedilmiştir. 2. Ahadiyetin anlamı ve tevhidin türleri. “Allahu’s-Samed” âyetinin yorumunu içeren ikinci fasıl, iki mesleğe ayrılır: 1. Tanrı’nın hiç bir şeye muhtaç olmamasının anlamı. 2. Varlıkta boşluğun bulunmaması. Üçüncü ve dördüncü fasıllar sürenin geri kalan âyetlerinin sūfi-felsefi tevlini kapsar. İki kısımdan oluşan hâtime bölümünde ise İhlâs sûresinin isim ve lakapları ile faziletlerine yer verilmiştir.⁷³ Tezyil kısmının sonunda Muhammed Lârî İhlâs sûresinden dört burhânî hüküm çıktığı neticesine varır: 1. Zorunlu varlık vardır ve tektir. 2. Zorunlu varlık cisimsellikten uzaktır. 3. Zorunlu varlık mümkün varlığın illetidir, ancak değişim ve yenilenmeden uzaktır. 4. Zorunlu varlığın zâtının hakikatinde benzeri yoktur.⁷⁴

Hâsılı İbn Sînâ’nın İhlâs tefsiri yazım türüne eklemleyebileceğimiz Lârî tefsiri, Tanrı’nın bir ve basit oluşunu İshrâkî perspektiften ele alan orijinal İhlâs sûresi yorumlarından biridir.⁷⁵

2.5.3. İlimler tasnifine dair *Miftâhu’s-saâde* ile Osmanlı ulemâ ve sūfi biyografilerine dair *eş-Şekâiku’n-nu’mâniyye*⁷⁶ adlı eserleriyle meşhur Taşkoprîzâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561),⁷⁷ otuz civarında eserinden tefsire ait dört risâle kaleme almıştır: *Sûretü’l-Halâs fî Tefsir-i Sûretü’l-İhlâs*, *Risale Tefsir-i Âyeti’l-Vudû*, *Risale fî Tefsir-i Kavlihi Teâlâ “Huvellezi haleka lekum ma fi’l-arzı cemian”*, *Risale fî Mânâ İtlakı’l-Kur’ân ve’l-Kitab*.⁷⁸ İslâmî ilimlere kategorik ve hiyerarşik bakış tarzı tefsir çalışmalarında da yansımaları bulur. 18 Şaban 966 (26 Mayıs 1559) tarihinde İstanbul’da tamamladığı *Sûretü’l-Halâs fî Tefsir-i Sûretü’l-İhlâs*⁷⁹ adını

73 Ahmet Faruk Güney, *İbn Sînâ’dan Elmalı’ya İhlâs Sûresi Felsefi Tefsir Geleneği*, s. 81-83.

74 Ahmet Faruk Güney, *İbn Sînâ’dan Elmalı’ya İhlâs Sûresi Felsefi Tefsir Geleneği*, s. 89.

75 Ahmet Faruk Güney, “Yazma İhlâs Sûresi Tefsirleri Bibliyografyası”, s. 283-284.

76 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M.A. Yekta Saraç, Ankara: TÜBA Bilimler Akademisi, 2016, c. II, s. 365.

77 Yusuf Şevki Yavuz, “Taşkoprîzâde Ahmed Efendi”, *DİA*, 2011, c. 40, s. 151-152.

78 Bu risalelerle ilgili yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bkz. Ahmet Sürün, “Taşkoprîzâde Ahmed Efendi’nin Tefsir Risaleleri”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

79 Risâlenin tespit edilebilen üç nüshası mevcuttur: 1. Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Bölümü, Nr. 3260, 46^b-53^b. 2. Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi, Nr. 346, 64^b-71^b. 3. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Bölümü, Nr. 2767, 74^b-82^a.

verdiği Arapça risâlesini -mukaddimede belirttiği üzere- sûrenin içerdiği meselelere dair muhâkemenin sağlanması için muhaddisler, müfessirler ve muhakkik âlimler (kelâm-felsefe-tasavvuf) zümresinin ortaya koyduğu ilmî birikimi dikkate alarak tefsir etmiştir. Bu aynı zamanda rivâyet, dirâyet ve işâri olmak üzere üç hermenötik yöntemin (meslek) uygulama imkânı bulduğu anlamına gelir. Buna göre sûre, rivâyet malzemesi (muhaddis mesleği), linguistik potansiyel (müfessir mesleği) ve metafiziksel içerik (muhakkik âlimler mesleği) açısından yorum süzgecinden geçirilir. Muhaddislerin yöntemine göre tefsirine, sûrenin sebab-i nüzûlü, fazileti ve kelime anlamlarıyla ilgili rivâyetleri naklederek başlar. “Müfessirlerin mesleği” başlığı altında sekiz matlab ve bir hâtime vardır: 1. Sûrenin isimlendirilme nedeni. 2. “Kul” (de ki) diye başlamasının nedeni. 3. “Hüve” kelimesi. 4. “Allah” isminin açılımları. 5. “Ahad” kelimesi. 6. “Samed” kelimesi. 7. “Lem yelid ve lem yüled” âyeti. 8. “Ve lem yekün lehu küfüven ahad” âyeti. Hâtime. Sûrenin irabı ve tefsiri. Muhakkikün mesleği bölümü de aynı türden taksime tâbi tutulmuştur: 1. “Hüve” kelimesinin anlamları. 2. Hüviyetin neliği 3. Tanrı’nın hüviyeti ile zâtının aynılığı. 4. Müessirden mümkün varlığın sudurunun keyfiyeti. 5. Ahad isminin Tanrı’nın ulûhiyetine işâret eden “Allah” isminden sonra gelmesinin sebebi. 6. Allah isminin Tanrı’nın hüviyetine işâret eden “Hu” isminden sonra gelmesinin sebebi. 7. Samed isminin anlamı. 8. “Hüvallahu ahad, Allahu’s-samed” âyetlerinden sonra “Lem yelid ve lem yüled” âyetinin gelmesinin sebebi.⁸⁰ Taşköprizâde bu son meslekte Allah’ın zâtı, hüviyeti, birliği, birlikten çokluğun sudûru, âleme varlık vermesinin keyfiyeti gibi metafiziksel meselelerde kendi özgün yorumlarını ortaya koyar.⁸¹ İbn Sînâ ile birlikte ortaya çıkan tahkiki yorum tarzını takip ettiği anlaşılan Taşköprizâde, Allah’ın zatının hakkıyla bilinemeyeceği, varlığının zorunlu ve zatının aynı olduğu, birliği, zat-sıfat ilişkisi hususunda İbn Sînâ ve filozoflarla ortak bir tavır içerisinde iken, âlemin var oluşuyla ilgili Allah’ın kendisinden kaynaklanan bir zorunluluk değil, kendi irade ve ihtiyarı ile tahakkuk ettiğine yönelik kelamcı görüşü benimser. Bu anlamda hâdimî ve Lârî’nin İbn Sînâ’ya yönelik itirazlarını paylaştığı söylenebilir. Bununla birlikte müfessir, mümkün varlıkların tesir edici Tanrı’dan sudûr etmeleri konusunda (4. matlab) sûfilerin a’yân-ı sâbite anlayışını doğrular. Mümkünlerin hakikatlerinin Tanrı’nın ezeli ilminde vücûd değil sübût şeyliği ile bulunduğunu, aksi takdirde âlemin kâdeminin gerekeceğini, bunun Müslümanların icmâsıyla bâtul olduğunu, Tanrı’nın ilmindeki sâbit şeylere “a’yân-ı sâbite” dendiğini, bundan da kastın “Allah Âdem’e bütün isimleri bildirdi” âyeti uyarınca Tanrı’nın isim ve nitelikleri olduğunu, Tanrı’nın irade ve kudretinin ilmüne taalluk etmesiyle a’yân-ı sâbitenin varlık sahasına çıkarak taayyün ettiğini, dışta

80 Ahmet Süruri, Ahmet Faruk Güney, “Taşköprizâde Ahmed Efendi’nin (ö. 968/1561) Sûretü’l-Halâs fi Tefsir-i Sûretü’l-İhlâs Adlı Eseri: Sunuş, Tahkik, Tercüme”, *Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları*, 2013, sy. 24, s. 201.

81 Ahmet Faruk Güney, “İbn Sînâ’dan Elmalılı’ya İhlâs Sûresi Felsefi Tefsir Geleneği –Bir Varlık Zemini Olarak İhlâs Sûresi Tefsiri”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 91.

varlık kazanan hakikatlerin Tanrı'nın ilminde sâbit olması bakımından zâtın aynı, ancak itibarlarının farklı olduğunu söyler.⁸² Bu görüşüyle bir Nakşibendî müntesibi olan Taşköprizâde'nin vahdet-i vücûd anlayışını kelimâ düşüncesiyle mezcettiği iddia edilebilir. Ancak konuya dair pek çok teorik problemi de görmezden geldiği, sadece bazı tespitlerle yetindiği bir vâkıdır.

Üç metafizik (tasavvuf, kelam, felsefe) geleneğin varlık anlayışlarına dair temel tartışma konularını İhlâs tefsiri bağlamında özetleyen *Sûretü'l-Halâs fi Tefsir-i Sûretü'l-İhlâs* tefsiri, Ahmet Süruri-Ahmet Faruk Güney tarafından Türkçe çeviri ve incelemeyle birlikte neşredilmiştir.⁸³

2.5.4. Yaşadığı dinî, siyasî ve tasavvufî atmosferi eserlerine yansıtan Halvetî-Cemâlî şeyhi Nureddinzâde'nin (ö. 981/1573)⁸⁴ Kadir, Asr ve İhlâs sûrelerine yönelik müstakil tefsirleri Osmanlı işârî yorum geleneğinin orijinal örneklerini sunar.⁸⁵ İki varaktan oluşan kısa hacimli olmasına rağmen işârî yorum derinliğine sahip *Tefsîru Sûretü'l-İhlâs* adlı tefsir Süleymaniye Kütüphanesi, Dârülmünevî bölümü, 55 numarada 52-54 varaklar arasında nesih hattıyla kayıtlıdır. Arapça tefsirinin girişinde Nûreddinzâde, sûrenin "İhlâs" adıyla isimlendirilme sebebinin ihlâsın ancak amelle tahakkuk eden birleme (tevhid) olmasına bağlar. Risâle metninde -her ne kadar doğrudan atıfta bulunmasa da- İbn Arabî düşüncesinin derin bir iz bıraktığı ifade edilebilir. Nûreddinzâde'nin Sadreddin Konevî'nin tüm düşüncelerinin vezir bir özetini içeren eseri *en-Nusûs'a* ve Şeyh Bedreddin'in *Vâridât*'ına -her ne kadar tenkitler içerse de- şerh yazmış olması dikkate alındığında bunun olağan bir görünüm olduğu söylenebilir.

Nûreddinzâde "Kul hüvallahü ahad, Kur'an'ın üçte birine denktir" hadisini şerh ederken, Kur'an'ın asıl maksatlarının üç olduğunu söyler: Allah'ı bilmek, şeriatın hükümlerini bilmek, ahlâkın iyi ve kötü yönlerini bilmektir. Diğer bir tasnifle inanç, ahlak ve amel. Yazara göre Kur'an'ın öngördüğü bu üç maksadı İhlâs sûresi bir öz olarak ihtiva etmektedir.⁸⁶

Risâlede "Kul hüvallah" kısmının şerhinde "hüve" zamiriyle hem ism-i a'zam olan Allah'a hem de ism-i a'zamin en kâmil mazharı olan Hz. Peygamber'e işâret edildiğini, Allah'ın birliğinin idrak edilmesinin ancak Hz. Peygamber'e yakınlaşmak

82 Süruri, Güney, "Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) *Sûretü'l-Halâs fi Tefsir-i Sûretü'l-İhlâs Adlı Eseri: Sunuş, Tahkik, Tercüme*", s. 240.

83 Süruri, Güney, "Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) *Sûretü'l-Halâs fi Tefsir-i Sûretü'l-İhlâs Adlı Eseri: Sunuş, Tahkik, Tercüme*", s. 203-224 (tahkik), 225-242 (tercüme).

84 Reşat Öngören, "Nûreddinzâde", *DİA*, İstanbul: TDV, 2016, Ek: 2, s. 364-366.

85 Ayrıca kaynaklarda Nureddinzâde'nin Fâtîha'dan En'âm sûresine kadar bir tefsiri olduğu ifade edilse de kataloglarda bulunamamıştır. Bkz. Mehmet Tabakoğlu, *XVI. Yüzyılda Tenkitçi Bir Mutasavvıf: Nureddinzade Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, Bursa: Emin Yayınları, 2017, s. 88.

86 Yavuz Fırat, *Filibeli Nureddinzade'nin Kısmî ve Sûre Tefsirleri (Arapça neşir)*, Ofset baskı, Kayseri, 2012, s. 189.

ve onun hakikatini idrak etmekle mümkün olacağını belirtmesi orijinal yorumlardan biridir. “Allah” ismiyle isim ve sıfatlar intişar etmiş, “Rahman” ismiyle varlıklar zuhûr etmiş, “Rahîm” ismiyle de kulluk yapanlarla isyankârlar birbirinden temyiz olunmuştur. Öte yandan risâlede “kul hüvallah” ile ilâhiyata dair meselelerin idrakinde aklın yetersiz kalacağına, ancak akılsız da olmayacağına işâret söz konusudur. Besmele tefsiri ile başlayıp dua ve Hz. Peygamber’e salavat ile sonlanan tefsir metninde sûrenin sebep-i nüzûlüne ilişkin rivâyet nakledildikten sonra,⁸⁷ Hz. Peygamber’in “hüve” lafzını irad etmesiyle Allah’ın mutlak hüviyetini bütün esma ve sıfatına öncelediği vurgulanır. Buna göre âyetin ilk kelimesinde (hû) esma ve sıfattan münezzeh sırf varlık ve mutlak iyi olan Tanrı’ya işârette bulunmuştur. “Allah” lafzı ise bütün esma ve sıfatın kaynağı olan ism-i a’zamdır. O’nun “Ahad” olması ise zatının varlığın aynı olmasına işâret eder.⁸⁸

Gramatik değinilerle metafiziksel göndermelerin birbiri içerisine girdiği risâlede yazarın kelimelere yönelik eleştirisi dikkat çeker. Varlıkta Tanrı’nın mutlak birliğinin zâtının aynı olduğunu, varlığına zâid bir nitelik olmadığını, varlığının ve zorunluluğunun da mutlak birliğinin aynı olduğunu söyledikten sonra Tanrı’nın birliğinin teşahhus etmiş bir birlik olduğuna inanan kelimelerin görüşüne katılmadığını ileri sürer. Çünkü teşahhus eden birlik nicelik barındırır. Diğer bir ifadeyle Tanrı’nın bir olması sayısal anlamda değildir. Nûreddinzâde söz konusu vahdet-i vücûd düşüncesine İmam Ebu Hanife’nin (ö. 150/767) *Fıkh-ı Ekber*’ini delil getirmektedir. Böylelikle vahdet-i vücûdun Hanefilerin itikad anlayışından uzak olmadığını kanıtlamaya çalışır bir tavır sergiler.⁸⁹ Her şeyin kendisine muhtaç olup hiç bir şeye muhtaç olmayan “seyyid/efendi/sultan” anlamındaki Allah’ın samedâniyyet niteliği ile doğurmamış ve doğurulmamış olması (lem yelid velem yûled) özelliği ise mutlak birliğin mahiyetini açıklamaktan ibarettir. Hanefî ve sûfi kimliğe sahip Nûreddinzâde’ye göre İhlâs sûresi Hakk’ın mutlak hüviyetinden ve birliğinden yani tevhid ilminden bahseden en mücmel sûre olduğundan iyi anlaşıldığında marifet tamamlanacaktır.⁹⁰

Bütün külliyâtı yazma halinde olan Nûreddinzâde’nin risâlelerinin gün yüzüne çıkartılması, onun özelde İbn Arabî metafiziğine genelde İslam düşüncesine nasıl bir süreklilik kazandırdığını anlamada akademik çevreye daha sağlam veriler sunacaktır. Nûreddinzâde’nin tefsir metinlerini tahkik ederek neşre hazırlayan Yavuz

87 İbn Abbas’tan gelen rivâyete göre, Kureys bir gün Hz. Peygamber’e gelerek, “Ey Muhammed! Kendisine çağırıldığın Rabbini bize vasf edip anlat” derler, bunun üzerine İhlâs sûresi nâzil olur. Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Darulmesnevi Bölümü, 55, vr. 53^b; bkz. Yavuz Fırat, *Filibeli Nureddinzade’nin Kısmi ve Sûre Tefsirleri*, s. 88.

88 Süleymaniye Kütüphanesi, Darulmesnevi Bölümü, Nr. 55, 53^a-53^b; krş. Yavuz Fırat, *Filibeli Nureddinzade’nin Kısmi ve Sûre Tefsirleri (Arapça neşir)*, s. 185-186.

89 Yavuz Fırat, *Filibeli Nureddinzade’nin Kısmi ve Sûre Tefsirleri (Arapça neşir)*, s. 186.

90 Yavuz Fırat, *Filibeli Nureddinzade’nin Kısmi ve Sûre Tefsirleri (Arapça neşir)*, s. 188-189.

Fırat'ın *Filibeli Nureddinzade'nin Kısmî ve Sûre Tefsirleri*⁹¹ adlı çalışması ile Mehmet Tabakoğlu'nun doktora tezi müfessir hakkında yegâne çağdaş çalışmalarıdır.⁹²

2.5.5. Halvetiyye'nin Cemâliyye kolunun piri ve tarikatın İstanbul'daki ilk temsilcisi Cemâl Halvetî'nin (ö. 899/1494) halifesi Şeyh Selahaddin Efendi'nin halifesi olan Hüseyin b. Ahmed es-Sirozî/Serezî (h. 1000/1591'de hayatta) tek manzum İhlâs tefsiri müfessiridir. *Câmiu'l-envâr fi Tefsiri'l-ihlâs* adlı 10912 beyitlik hacimli mesnevisinde İhlâs tefsirinin yanı sıra evliyâ ve ulemâ tâifesiyle ilgili menkıbeler, esmâ şerhi, zikir ve duanın ehemmiyeti, aşk, seyrusülûk ve atvâr-ı seb'a gibi sûfi düşüncenin temel konuları yer alır.⁹³ *Câmiu'l-envâr* Mustafa b. Muhammed'in *Kitâb-ı İzhâr-ı Ehadiyyet* adlı 388 beyitlik İhlâs sûresi tefsirinin genişletilerek nazma aktarılmış şeklidir. Her iki eserde kullanılan âyet, hadis, menkıbe ve sûfi kelamı iktibasları, müelliflerin şerh metodları, ele alınan tasavvufi konular karşılaştırıldığında Hüseyin es-Sirozî'nin *Câmiü'l-Envâr'ı* yazarken *Kitâb-ı İzhâr-ı Ehadiyyet*'ten çoklukla istifade ettiği ortaya çıkmaktadır.⁹⁴

Câmiu'l-envâr “İlâhî Hâlık-i kevine senindir arz u hem eflâk / Sana mahsûsdur ol ancak yaratmak nûr u ger kim hâk” matla' beytiyle başlamakta; “Cümle mü'minlere olsun hem selâm / Uş burada burada hatm olsun bu kelâm” makta' beytiyle sona ermektedir.⁹⁵ “Eserde İhlâs sûresi tefsirine vr. 12^a'dan itibaren başlanmıştır. Eserin ilk bölümlerinde şâir, İhlâs sûresiyle ilgili olarak, sûrenin sevabı ve önemi, sûredeki âyet, kelime ve harf sayısı ve bunların mâhiyet ve sırrı, sûrenin nüzûl sebebi, sûrede geçen “hû” zamirinin hakikati ve önemi, İhlâs sûresinde yer alan kelime-i tevhid ve önemi ve diğer milletlerin tevhide dâir inanışları gibi konulara temas etmiş; bunları bazı iktibâslar, kıssa, menkıbe ve hikâyelerle açıklamış; böylelikle konunun daha iyi anlaşılmasına çalışmış ve düşüncelerini bunlarla ispatlama yolunu seçmiştir. İhlâs sûresinin nüzûl sebebine dâir, müşriklerin Hz. Peygamber'e “Senin Tanrın altından mı yoksa gümüşten mi, ne yer ne içer?” şeklinde sorular sormaları; sûrenin sevabına dâir Hz. Âişe'den ve diğer sahâbelerden gelen “Yedi kat gökler ve yedi kat yer, 'Kul hüvallah' üzerine kurulmuştur.” gibi hadis rivâyetleri; sûredeki tevhid anlayışı çerçevesinde

91 İhlâs tefsiri neşri için bkz. Yavuz Fırat, *Filibeli Nureddinzade'nin Kısmî ve Sûre Tefsirleri (Arapça neşir)*, s. 185-189. Fırat'ın çalışmasına Fatıha tefsiri de eklenmiştir. Ancak bu tefsirin Nureddinzâde'ye âidiyeti şüphelidir. Bkz. Mehmet Tabakoğlu, *XVI. Yüzyılda Tenkitçi Bir Mutasavvıf: Nureddinzade Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, Bursa: Emin Yayınları, 2017, s. 89.

92 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Tabakoğlu, *XVI. Yüzyılda Tenkitçi Bir Mutasavvıf*.

93 Murat Çolak, Mesut Bayram Düzenli, “Hüseyin b. Ahmed Sirôzî'nin Hayatı, Eserleri ve Câmiü'l-Envâr 'Alâ Tefsiri'l-İhlâs Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 9/9, Summer 2014, s. 407. Tefsir nüshası için bkz. Arkeoloji Müzesi, nr. 66, 388 vr.

94 Murat Çolak, Mesut Bayram Düzenli, “Hüseyin b. Ahmed Sirôzî'nin Hayatı, Eserleri ve Câmiü'l-Envâr 'Alâ Tefsiri'l-İhlâs Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme”, s. 433.

95 Çolak, Düzenli, “Hüseyin b. Ahmed Sirôzî'nin Hayatı, Eserleri ve Câmiü'l-Envâr 'Alâ Tefsiri'l-İhlâs Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme”, s. 412.

Hıristiyan ve Yahudilerin Allah tasavvurları buna misâl olarak verilebilir. Ancak şâirin bilhassa İhlâs sûresindeki iman ve tevhid akîdesinden, sûrede geçen “Hû” zamirinden ve “Allah” lafz-ı celîlinden yola çıkarak çok farklı mevzûlara geçtiğini görmekteyiz. Meselâ, “Hû” zamirinin önemi anlatılırken, Ebu’l-Kâsım’la bir derviş arasında geçen bir menkıbe aktarılır. Menkıbeye göre derviş, sadece güzel sözler söylemenin yeterli olmayacağını, sözün fiiliyâta dökülmesi gerektiğini tenbih eder. Müellif, bu menkıbe sonrasında “Hû” isminden yola çıkarak zikir konusuna geçer ve İmâm-ı Âzam ve talebelerinin zikir ve devrân hakkındaki fetvâlarını anlatmaya başlar. (33^b) Bu bakımdan şâirin, İhlâs sûresini tefsir ederken çok farklı konulara kaydığını, belli bir metod takip etmediğini söylemek mümkündür.⁹⁶

Manzum İhlâs tefsirinde Osmanlı tasavvuf şiirinde sıklıkla konu edinilen iki içerik dikkat çeker: Vahdet-i vücûd ve nûr-i Muhammedî doktrini. Şair Hüseyin Sirozî bu unsurları şöyle nazma çekmiştir:

“Ki her zerre vücûdundan alır cûd / Hakîkatta odur pes yine mevcûd”,
 “Sen andan pes olar senden zuhûru / Nitekim dedi Hak sana bi-nûrî”,
 “Niyâz etti pes Âdem yâ ilâhî / Yerin göğün kamu halkın ilâhı / Melekler
 neyçün arımdan dururlar / Ki izzet-birle el gövse ururlar / Hitâb irdi ki
 zahrında olan nûr / Muhammed nûrudur bâ-şevk u mesrûr / Pes andan
 Hak Teâlâ bil o nûru / Şehâdet parmağında kıldı tûru / Dedi kim birdir
 Allah hem Muhammed / Rasûlüdür olanlar ana ümmet.⁹⁷

Hüseyin b. Ahmed es-Sirozî’nin *Câmiu’l-envâr* tefsirinin hâricinde ayrıca Yâsîn sûresi tefsirini manzum yazdığı *Câmiu’n-nesâyih* adlı 10 bin beyitlik başka bir mesnevîsi daha vardır.⁹⁸ *Câmiu’l-envâr fî Tefsiri’l-ihlâs* ve *Câmiu’n-nesâyih* metinleri yazma halinde olup hâlihazırda edisyon kritik bir çalışma yapılmamıştır.

2.5.6. XVI. asırda Halvetî-Uşşakî dervişi Ahmed Sâfî’nin (ö. 1590 civarı)⁹⁹ kaleme aldığı Türkçe *Kenz-i İhlâs*¹⁰⁰ risâlesi, işâri İhlâs tefsiri literatürü arasında

96 Çolak, Düzenli, “Hüseyin b. Ahmed Sirozî’nin Hayatı, Eserleri ve Câmiü’l-Envâr ‘Alâ Tefsiri’l-İhlâs Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme”, s. 421.

97 Çolak, Düzenli, “Hüseyin b. Ahmed Sirozî’nin Hayatı, Eserleri ve Câmiü’l-Envâr ‘Alâ Tefsiri’l-İhlâs Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme”, s. 423.

98 Bu eserin içeriği ve nüshaları için bk. Çolak, Düzenli, “Hüseyin b. Ahmed Sirozî’nin Hayatı, Eserleri ve Câmiü’l-Envâr ‘Alâ Tefsiri’l-İhlâs Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme”, s. 411.

99 Biyografisine dair kısıtlı bilgiye sahip olduğumuz Ahmed Sâfî’nin asıl adı Ahmed bin el-Hâc Muhammed Sâfî er-Rûmî’dir. Halvetî-Uşşakî yolunda Memi Can Efendi’ye (ö. 1008/1599-1600) intisap etmiş, XVI. asrın sonlarına doğru vefat etmiştir. Mürşidi Memi Can Efendi de *Metâlibü’s-sülûk fî beyâni’t-tariki’l-meslûk* (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3145) adlı eserini devrin sûfi meşreb sultanı III. Murad’a takdim etmiştir. Bkz. Mahmut Erol Kılıç, “Memi Can Efendi”, *DİA*, c. 29, s. 86-87. Onun *Kenz-i İhlâs*’ında verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla onun çeşitli dillere vâkıf olduğunu, edebî yönünün yazılarında baskın olduğunu ve belirgin bir tasavvufî terbiyeden geçtiğini ifade edebiliriz.

100 Bu eserin elimize ulaşan tek bir nüshası mevcuttur: Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev ♣

farklı bir tarzı temsil etmektedir. Bu farklılık, ele aldığı meseleler ve işâri yöntemde iki açıdan belirginlik kazanır. Ahmed Sâfi, eserinde tahkim ettiği muhtevada dönem itibariyle İhlâs tefsirine ilişkin tartışılan ana sorunun uzantılarından uzak bir mecrada daha ziyade irşad maksadının ağırlıkta olduğu bir söylem tarzı geliştirir. Yöntem açısından ise Arapça, Farsça ve Türkçe birlikteliği ile zenginleşen dilsel açılımları olan bir yazım dili benimsemiş, tasavvufî neşvenin etkisiyle söz, hikâye ve menkibeleri kendi edebî muhayyilesi ile birleştirmiş ve bunlar onun sûre yorumunda ifadesini bulmuştur.

III. Murad'a sunulan *Kenz-i İhlâs*, kendisinden iki asır önce yazılmış -daha önce söz konusu ettiğimiz- Ankaralı Muslihuddin Mustafa b. Mehmed'in *İhlâs Sûresi Tefsiri*'yle pek çok ortaklık sergiler ve bir bakıma şerhi mahiyetindedir.¹⁰¹ Bununla birlikte Sâfi risâlesinde Muslihuddin Mustafa'nın eserine doğrudan referansta bulunmaz. Her iki eserde ilk takip edilebilir ortaklık, İhlâs tefsirine ilişkin düşünce geleneğini şekillendiren nazârî dilden uzak, rivâyetlerin, menkibelerin, ibretli hikâyelerin ve irfanî renkli anlatım dilinin hâkimiyeti ile arz edildikleri merci açısından ikisinin de bir devlet yöneticisine ithaf edilmiş olmasıdır.¹⁰²

Kenz-i İhlâs, Anadolu Türkçesinin tipik dilsel öğeleriyle biçimlenmiş Muslihuddin Mustafa'nın *İhlas Sûresi Tefsiri*'ne Osmanlı edebiyatını oluşturan Arapça, Türkçe ve Farsça zenginliğiyle birleştirerek daha kuşatıcı bir çerçeve kazandırmış; konu, söz, hikâye ve mesel ilavelerinde bulunarak yaklaşık iki asır sonra bir fikrin taşıyıcılığının benzer bir metin üzerinden görmemizi sağlamıştır. *Kenz-i İhlâs*, tefsir disiplini içerisinde usûl kaidelerince ele alınmış bir İhlâs tefsirinden ziyade, tasavvufî neşve içerisinde yetişen bir sûfinin bir tefsiri merkeze alarak çeşitli tasavvufî konu ve uygulamalara, nasihatlar nesir ve nazımla örüntülenmiş ebedî bir üslûbla atıfta bulunmasından ibarettir.¹⁰³ Bu meyanda Ahmed Sâfi'nin eserine başlamadan önce çeşitli ahlakî nasihatlerde bulunmasını ve tefsirine 9. varaktan sonra giriş yapmasını bununla irtibatlı sayabiliriz. Diğer müfessirlerde olduğu gibi Sâfi de İhlâs sûresinin faziletine dair rivâyetleri sıralar ve kendine has bir biçimde bazı katkıları sağlar. Özellikle sûreyi okumanın sevapları hakkında çeşitli haberler serdettiği bir fasıl açtıktan sonra, sûrenin "İhlâs" adıyla isimlendirilmesinin çeşitli sebeplerini zikreder ve sûrenin sebep-i nüzûlüne yer verir. Bundan sonraki kısımda ise müellif, "Allah, ahadiyet, samed, doğmadı ve doğrulmadı" şeklinde âyette geçen ibareleri tasavvufî bir metodla ele alır ve özellikle "hû" isminin muhtelif anlam açılımlarını ele alarak önemini vurgular.

Paşa bölümü, nr. 312, vr. 1^b-182^a; *Kenz-i İhlâs*'a dair inceleme-metin için bkz. Nedim Tan, "Sâfi'nin *Kenz-i İhlâs*'ının Tahkik ve Tahlili".

101 Bu hususla ilgili mukayeseli değerlendirmeler için bkz. Nedim Tan, "Sâfi'nin *Kenz-i İhlâs*'ının Tahkik ve Tahlili", s. 27-34.

102 Nedim Tan, "Sâfi'nin *Kenz-i İhlâs*'ının Tahkik ve Tahlili", s. 31.

103 Nedim Tan, "Sâfi'nin *Kenz-i İhlâs*'ının Tahkik ve Tahlili", s. 105.

Yoğun eser atfının söz konusu olduğu *Kenz-i İhlâs*'ın kaynakları ise şöyledir: Bâbertî'nin (ö. 786/1384) *Tuhfetü'l-Ebrâr Şerhun alâ Meşâriki'l-Envâr*'ı, Gazâlî'nin *İhyâu Ulûmi'd-dîn*'i ile *el-Munkızu mine'd-dalâl*'i, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Keşşâfı*, Ebû İshak Ahmed es-Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *Tefsîri's-Sa'lebî*'si, İbn Arabî'ye nisbet edilen *Hamdiyye risâlesi* ve *Fütûhât-ı Mekkiyye*, Ebu'l-Leys Semerkandî'nin *Tefsîr-i Ebu'l-Leys*'i, Necmeddin Dâye'nin (ö. 654/1256) *Te'vilât-ı Necmiyye*'si, Sâdi-i Şirâzî'nin (ö. 691/1292) *Gülistân*'ı, Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *Taarruf* u.¹⁰⁴

Kenz-i İhlâs'ın içerik yapısı ise şu şekildedir: “Mukaddime” (1^b-9^b) - “Münâcât” (6^a-7^b) ve “Telif sebebi” (7^b-9^b)-, “İhlâs sûresinin sevâbı hakkında fasıl” (9^b-13^b), “Sebeb-i Nüzûl-i Sûre-i İhlâs” (13^b-16^b), “Sûre-i celilü'l-i'tibârın iki vechile sebeb-i nüzûlüne müşârdır” (16^b-23^b), Bâyezid Bestâmî'ye atfedilen “Hüvellezi evveluhu Hû, evsatuhu Hû, âhiruhu Hû” sözü (23^b-27^b), “Kelime-i tevhîd ki seyfi-kâtî'ı kelâm-ı Rabb-i Mecîd ve mübeyyin-i va'd u vaiddir, ahyâr u eşrâr beyninde mümehhid-i tenebbüh ve müekkid-i esrârdır ki zikr olunur” (27^b-35^a), “Tefsîr-i dil-pezir-i bî-nazîr-i lafzâtullah ve maânî-i dekâyık-ı esrâr-ı hüvallah” (35^a-93^b), “Mürselin ü enbiyâ vü müttakîn u asfiyâ, ulemâ-billah olanların ve mü'minin-i sâdikîn, ekmel-i kümmelîn, rıdvânullahi teâlâ aleyhim ecmaîn, efdal-i havâs ve a'del-i ehl-i menâs ve ehass-ı ihtisâs zümreleri ve fırkaları ibâd-ı hâs olduğudur” (93^b-111^b), “Zât-ı kadîm-i mümecced, tefsîr-i pür-tenvîr-i ism-i Ahad'dır kim takrîr-i tahkîinde ukûl pür-ikâl ve ebkem ü lâl olduğudur” (111^b-167^a), “Der beyân-ı mükâşefe vü murâkabe ve tevekkül-ilallah ve sîfât-ı sitte-i nefsi emmâre vü hîle-hâh bâ-rabt-ı kalb gâh u bîgâh be-pîr-i hakikat-dân ve merd-i âgâh, vâsil-ı mütevâsil şevved inşâallah” (167^b-182^a).¹⁰⁵

2.6. XVII. asırda kaleme alınan müstakil işâri İhlâs tefsirleri, Mehmed Emin Sadreddinzâde eş-Şirvânî (ö. 1036/1627) ile Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1038/1628) tarafından yazılmıştır.

2.6.1. İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinde müderrislik yapan Sadreddinzâde Mehmed Emin Şirvânî,¹⁰⁶ aklî ve naklî ilimlerin birçok dalında eser kaleme almış, Osmanlı ilim ve kültür tarihine katkıda bulunmuştur.¹⁰⁷ Tefsir ilmine dair

104 Nedim Tan, “Sâfi'nin *Kenz-i İhlâs*'ının Tahkik ve Tahlili”, s. 34-39.

105 Nedim Tan, “Sâfi'nin *Kenz-i İhlâs*'ının Tahkik ve Tahlili”, s. 42-44.

106 Azerbaycan'ın kuzey bölgesinde dünyaya geldiği tahmin edilen Şirvânî, bu bölgenin Sâfevîlerin eline geçmesi ile yaşadıkları baskılar dolayısıyla önce Halep, sonra Diyarbakir'e göç etmiş, ilk eğitimi babasından aldıktan sonra Molla Hüseyin Halhâlî'nin talebesi olmuştur. Bulunduğu yerlerde genel olarak müderrislik ve kadılık görevi ifa eden Şirvânî, dönemin en seçkin âlimleri arasına girmiş ve vasiyeti üzerine vefat ettiğinde Üsküdar'a defnedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hülya Alper, “XVII. yy Osmanlı Düşünce Dünyasında Bir Gazzâlî Şârihi Sadreddinzâde eş-Şirvânî ve Şerhu'r-Risâleti'l-Kudsiyye Örneğinde Şerh Geleneği”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, sy. 21; Ethem Ruhi Fıçlalı, “İbn Sadru'd-din eş-Şirvânî ve İtikâdi Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1981, c. 24.

107 Müstakim Arıcı, “Sadreddinzâde Mehmed Emin Şirvânî”, *Osmanlı Felsefesi: Seçme Metinler* içinde, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, s. 335.

eserlerini; *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî, Tefsîrî sûreti'l-Feth, Tefsîru sûreti Yâsîn, Tefsîru sûreti'l-İhlâs, İ'rabü'l-Âyeti'l-kürsî, Tefsîru'l-Âyeti'l-kürsî, Resa'il, Hâşiye alâ cüzi'n-Nebe min Tefsîri'l-Beyzâvî* şeklinde sıralayabiliriz.¹⁰⁸

Sadreddinzâde Arapça İhlâs sûresi tefsirinin¹⁰⁹ ferağ kaydında sûrenin her ne kadar kısa hacimli olmakla beraber pek çok gizli bilgi, ince anlam, kesin delil ve açık işaretler taşıdığını, bu sebeple İhlâs tefsirlerinde müfessirlerin sözlerini çok uzattıklarını, kendisinin ise az ve öz yazdığını belirtir.¹¹⁰ Tefsir öncelikle klasik usûle uygun şekilde sûrenin nüzûl sebebini aktardıktan sonra, sûreyi oluşturan kelimelerin dil çözümlemesi ile devam eder. Diğer tefsirler içerisinde en belirgin özelliği tasavvuf, kelam ve felsefe birikimini varlık ve ulûhiyet meselelerine kategorik yansıtması, ismen zikrederek Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Arabî görüşleri arasında kıyaslamalarda bulunmasıdır. Risâlede “Allah” ve “Ahad” isimlerinin öncelik ve sonralığı ile Ahad ile Vâhid ayrımı bir mesele olarak tartışılır. Müfessir şöyle der:

Tanrı'nın sıfatları cemâl ve celâl olarak ikiye ayrılır: Âyette “Allah” ismi ile cemâl sıfatlarına bir işaret vardır. Şöyle ki, bu isim Tanrı'nın bütün kemâl niteliklerini kendisinde toplayan Tanrı'nın zâtına alem-isimdir. “Ahad” isminde ise celâl sıfatlarına bir işaret vardır. Şöyle ki, bu isim Tanrı'nın göreceli çokluk nisbetlerini ortadan kaldırmayı bildirir. Nitekim âyette: O Allah'dır, Vâhid'dir, Kâhâr'dır” (Zümer, 39/4) buyrulur. Dolayısıyla (sûrenin iniş sebebine işaretle) Rabbinin nitelikleri konusunda o müşriklere ey peygamber sanki şöyle cevap ver edilmiştir: Rab, kemal nitelikleriyle ve celâl vasıflarıyla nitelenen zâttır. Bu anlamda va'd ve vaîdi içerir. Cemâl niteliğinin celâl niteliğine öncelenmesinde rahmetin genişliğine, gazabı geçmesine ve öncelenmesine bir işaret vardır.¹¹¹

Ahadiyyet-vâhidîyyet ayrımına dair düşüncesi ise vahdet-i vücûd ekolü sûfîlerin görüşlerine paraleldir:

Ahad ismi Vâhid ismine tercih edilmiştir. Nitekim Ahad ile kastedilen her türlü sayısallık, bileşiklik türlerinden münezzeh olan basitliği, sırlığı içindeki Allah'dır. Vâhid'de ise söz konusu itibarlar düşünülür. Dolayısıyla Tanrı'nın ahadiyyeti ile vâhidîyyeti farklı farklı itibarlardır.¹¹²

108 Ramazan Altıntaş, “Şîrvânî, Sadreddinzâde”, *DİA*, 2010, c. 39, s. 208.

109 Tefsir nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Bölümü, nr. 2120, vr. 31^a-34^b. Nüsha bir mecmua içerisinde yer alır. Her sayfada 27 satır vardır. Müellif nüshasından istinsah edilen yazma h. 1272'de Mehmed Hicâbî ez-Zilevî tarafından istinsah edilmiştir. Nüsha Ahmet Faruk Güney tarafından doktora tezinin ekler bölümünde dizilerek neşredilmiştir. Bkz. Ahmet Faruk Güney, “İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği”, s. 215-225.

110 Sadreddinzâde, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, vr. 34^b.

111 Sadreddinzâde, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, vr. 33^a.

112 Sadreddinzâde, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, vr. 33^a.

Vahdet-i vücûd düşüncesine dayalı bir İhlâs yorumunda bulunan Sadreddinzâde risâlesinde sıklıkla âyân-ı sâbite, vücud ve mertebeleri, vahdet-i sırfa, illiyet, taayyün, feyz-i akdes ve mukaddes, makam-ı istiğrak, tevhîd-i zât gibi kavram öbekleriyle söz konusu düşünceyi işlemiştir.

Risâlenin türündeki diğer eserlerden farklı diğer bir yönü varlık ve tevhid mertebeleri düşüncesi ekseninde yorum ağını örmesidir. Buna göre Hak Varlık'ın taayyün itibariyle genel açıdan iki mertebesi vardır: Sırf birlik (ahadiyyet)/sırf kabiliyet, göreceli birlik (vâhidiyyet)/Rablık (rubûbiyyet). Birinci mertebe, Hakk'ın mutlak zatının her türlü sıfat ve itibardan münezzehe olduğu; ikinci mertebe, Hakk'ın sonsuz sıfat ve itibarla vasıflandığı, nisbetlerin ortaya çıktığı mertebedir. Hak Varlık ilk mertebede Ahad, son mertebede Vâhid ve Rab isimleriyle anılır. Müellif bu hiyerarşiyi dikkate alarak tevhid mertebelerini taksim eder. Meşhur taksime göre zatın birliği (tevhid-i zat) Allah'ta fena ve istihlâk makamı olup ahadiyyet mertebesine paraleldir. Sıfatların birliği (tevhîd-i sıfât), bütün kudretleri Hakk'ın kudret ışığının bir yansıması olarak görmektir. Fiillerin birliği (tevhid-i e'âl) ise varlıkta gerçek ve mutlak fâil olarak Hakk'ı bilmektir. Sadreddinzâde risâlesinde bu iki tür kategorizasyonla, mertebeli varlık idrakinin ancak söz konusu tevhid makâmının gerektirdiği amelleri yerine getirmekle mümkün olacağını, dolayısıyla İhlâs sûresinin tam anlaşılması için seyrusülûkun bir zorunluluk olduğunu ima eder gibidir.¹¹³

2.6.2. Kaynaklarda Celvetiyye piri, *Nefâisü'l-mecâlis* adlı tefsir sahibi Aziz Mahmud Hüdâyî'ye müstakil bir İhlâs tefsiri nisbet edilmekle birlikte aslında bir tefsir olmaktan öte bir tür meâlden ibarettir. İhlâs meâlî, Hüdâyî'ye nispet edilen pek çok Fâtiha meâlî nüshaları arasında sadece Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi nüshasında (nr. 1291), bir mecmua içerisinde ve Fatiha meâlinden önce yer alır (vr. 89^b-90^a). Meâl harfî değil tefsirî niteliklidir.¹¹⁴ Yani sûreyi oluşturan kelimeler değil âyet bütünleri çeviriye konu olmuştur. Hüdâyî'nin Fâtiha ile İhlâs meâlleri arasında bir fark öngören araştırmacı Cemal Bayak şu sonuca ulaşır:

Fâtiha Sûresi Tercümesi' nin Hüdâyî ve Kadızâde'ye (Mehmed Efendi, ö. 1636) atfeden nüshalarda *İhlâs Sûresi Tercümesi'* nin yer almaması bu eserin müellifi konusunu *Fâtiha Sûresi Tercümesi'* nin kim olduğu tartışmasından ayırmaktadır... Bu tercüme (İhlâs) *Fâtiha Sûresi Tercümesi'* nde olduğu gibi tevhid boyutuna vurgu yapılmaması dolayısıyla tercüme metodu yönüyle ondan farklıdır.¹¹⁵

113 Sadreddinzâde, *Tefsiru Süreti'l-İhlâs*, vr. 23^b; Ahmet Faruk Güney, "İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefi Tefsir Geleneği", s. 100-101.

114 Cemal Bayak, "Aziz Mahmud Hüdâyî: Fâtiha ve İhlâs Sûreleri Tercüme ve Tevhid Manzûmeleri", *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 11/10 Spring 2016, s. 105-106.

115 Cemal Bayak, "Aziz Mahmud Hüdâyî: Fâtiha ve İhlâs Sûreleri Tercüme ve Tevhid Manzûmeleri", s. 111.

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin İhlâs meâlî şöyledir:

(89^b) Bismillâhirrahmânirrahîm. “قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ” ya'nî eyit yâ Muhammed, ol Allah ki ben âna taparın, birdür, şerîki ve yardımcısı ve vezîri yoktur. “اللَّهُ الصَّمَدُ” ya'nî Allahu Teâlâ hazreti yemez ve içmez. “لَمْ يَلِدْ” ya'nî kimseyi doğurmadı. “وَلَمْ يُولَدْ” ya'nî kimseden doğmadı. “وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ” ya'nî âna benzer bir kimesne olmadı.

2.7. XVIII. yüzyılda İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Tefsîrû Sûreti'l-İhlâs*, Atina Müftüsü Hacı Hüseyin Efendi'nin (ö. 1155/1742) yazma halindeki *Tefsîr-i Sûre-i İhlâs*, Muhammed eş-Şehrezûrî'nin (ö. 1173/1759) *Zübdetü'l-enfâs fî Tefsîr-i Sûreti'l-İhlâs*, Veliyüddin b. Halîl el-Bükâî'nin (ö. 1184/1770) *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs* adlı risâleleri zengin işârî yorum içerikli metinlerdir.

2.7.1. Celvetiyye yolunun Hakkıyye kolunun piri, *Rûhu'l-beyân* müfessiri İsmail Hakkı Bursevî, Kur'an metninin tümüne yönelik Arapça tefsir yazdığı gibi, bazı âyetlere ve sûrelere yönelik müstakil tefsir risâlelerinin de müellifidir. Bursevî'ye Arapça ve Türkçe olmak üzere iki işârî İhlâs tefsiri risâlesi nisbet edilmektedir. 1125/1714 yılında telif edilen Arapça risâle Bursevî'ye ait *Kitâbü'l-mir'ât* mecmûası içinde yer alır.¹¹⁶

Türkçe risâleye kıyasla Bursevî'ye âdiyeti kesin olan Arapça tefsirde müellif “hüve”, “Allah” ve “Ahad” esmasını Ekberî düşüncenin verileri çerçevesinde izah eder. Bursevî'deki varlığın niteliklerinin hiyerarşik açılımı bu tefsirinde gözlemlenebilir mahiyettedir. “Hüve” Allah'ın mutlak hüviyetine işâret eder. Bu sebeple tarikat ehli gece zikirlerinde “hu” esması sürer. “Allah” ismi ise ulûhiyete delâlet eder. Hakk'ın zâtının mutlak hüviyet mertebesinde (hû) sıfat mertebesine inmesi “Allah” ism-i celâli ile gerçekleşir. Buna göre Hakk'ın zâtına nisbet edilen tüm isim ve sıfatlar Allah isminde toplanır. “Ahad” ismi ise varlıkta Hak'tan başka bir şey olmadığına, Hak Varlık'ın mutlak birlik halinde olduğuna, varlığın birliğine ve varlıkta mutlak birlikten başka bir şeyin söz konusu olmadığına işâret eder. Buna göre “Ahad” ismi “Hüve” ve “Allah” esmasını tasrih eder konumdadır. Âyetteki kelime tertibi dikkate alındığında, Allah ismiyle Hakk'ın hüviyetinden zuhur eden isim ve sıfatlar âlemde bir çokluk hayaline ve vehmine yol açmaması için söz konusu iki isimden sonra “Ahad” ismi getirilmiştir. Bursevî şöyle der:

Âlemin aslı tek bir şeydir. Bu durum sende tahakkuk ettiyse bil ki her üç isim de (Hüve, Allah, Ahad) tek bir hakikati içerir. Hepsi de taayyün etmiş (lâtaayyün) hakikate râci'dir. Ancak bu idrakten perdelenmiş kimse

116 İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'l-mir'ât li-hakâyık-ı ba'zî'l-âyât ve'l-ahâdis*, thk. Asım İbrahim el-Keyyalî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., s. 250-256. *Kitâbü'l-mir'ât* Fâtîha'dan başlamak üzere mushaf sıralamasına göre İhlâs sûresine kadar müellif tarafından seçilen âyet ve hadislerin işârî tevîlâtını içeren bir derleme türü eserdir. Bkz. Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001, s. 190.

“hüve”yi gâib zamir zanneder. Zira apaçık olan hakikatler ve tecellileri onun indinde gaybdadır, kaybolmuştur, gizlidir. Keşf ehli sûfilere göre ise “hüve” zamir değil isimdir. Çünkü hakikatler sûfiyye ile birliktedir. Gâib değil hâzırdır.¹¹⁷

Bursevî'ye nisbet edilen Türkçe risâle ise İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde A 3395 numaralı kısımda 64 varak halinde tek nüshadır. Hacimli risâlenin son dört varığında Besmele ve Fatıha sûresiyle ilgili birtakım açıklamalar da kayda geçirilmiştir.¹¹⁸ Ancak risâle içeriğine bakıldığında gerek *Kitâbu'l-mir'ât* içindeki Arapça risâleden gerek *Rûhu'l-beyân* tefsirindeki İhlâs sûresi kısmından farklı bir üslup ve içeriğe sahip olduğu görülür. Öte yandan eserdeki dil ve üslubun İsmail Hakkı Bursevî külliâtındaki farklılığı kendisini hemen hissettirmektedir. Meselâ, yazar risâlede sık sık “Tanrı”, “Tanrı Teâlâ” ifadesini kullanmaktadır ki Bursevî'nin eserlerinde kelime bu sıklıkta kullanılmamaktadır. Bursevî'nin kendisi, eserleri, tarikâtı, pîrleri ve mensubu olduğu Ekberî ekole dair risâlede hiçbir karineye rastlanmamaktadır. Tasavvufî muhteva ve derinlik Bursevî'nin eserleriyle kıyaslandığında daha hafif, genel ve basit kalmaktadır. Risâle nüshasının başında Bursevî'ye ait olduğuna dair ifade dışında ona nisbetini ispat edecek deliller yetersiz gözükmektedir. Risâlede vaaz üslubunun ağırlıkta olduğu ve bu yönüyle işâri yöntemin ve manaların kısmen belirleyici rol oynadığı söylenebilir. Tevhid bahsinin ele alındığı risâle içeriğinde öncelikle her şeyde onun tek olduğuna delilin var olduğunu işâret ile başlanır ve “hüve” lafzının yorumları ile ilgili değerlendirmelerde bulunulur.¹¹⁹

2.7.2. Biyografisi hakkında çok sınırlı bilgilerin söz konusu olduğu Hacı Hüseyin Efendi'nin 1155/1742 yılında kaleme aldığı yaklaşık yirmi varaklık İhlâs tefsiri nüshasının ferağ kaydında müfessirin Atina müftüsü olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁰ Tefsirin esas kısmı Türkçe olmakla birlikte Arapça ibarelere de çokça yer verilir. Risâle Bekir Paşa'ya¹²¹ ithaf edilmiştir. Eserin hamdele-salvele kısmı manzumdur. Devamında tefsirin yazılış sebebi şu cümlelerle ifade edilir:

117 İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'l-mir'ât li-hakâyık-ı ba'zi'l-âyât ve'l-ahâdîs*, s. 250-252.

118 İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîr-i Sûre-i İhlâs*, İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi, A3395, 65^a-65^b.

119 İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîr-i Sûre-i İhlâs*, 1^a-3^b.

120 Hüseyin Efendi, *Tefsîr-i Sûre-i İhlâs*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdai Efendi Bölümü, nr. 79, vr. 20^b. XVIII. asrın ilk yarısında Rumeli'nin çeşitli yerlerinde (Anadolu, Arkadya, Çorlu, Depedelen, Eğribucak, Eğrikasrı, Hanya, Hurpeşte, Kandiye, Karaferye, Memlahateyn, Osmanpazarı, Pravişte, Rodos, Silistre, Taşözü, Temeşvar) kadılık görevi yapan “el-Hâc Hüseyin” adında bir şahıs bulunmakla birlikte, hazırlanan listelerde bu şahsın Atina'da kadılık yaptığına dair bir kayıt yer almamaktadır. Bkz. Levent Kuru, “Kazasker Rûznameçilerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2016, s. 371, 379, 453, 459, 472, 476, 500, 513, 589, 594, 669, 715, 738, 765, 778, 801, 805.

121 XVIII. asrın ilk yarısının sonlarında Hacı Hüseyin Efendi'nin Rumeli'nin muhtelif yerlerinde kadılık görevinde bulunduğunu varsaydığımızda, söz konusu tarihlerde Mora, Eğriboz ve ♣

Feth-i bâb-ı kelâm idüp fettâh / Kıldı söz kıflına dilem miftâh / Asfiyâ bahrinin güherlerini / nûr deryâsının dürerlerini / Tefsîr-i İhlâs'a cümle derc ettim / Nakd-i ömrümden hayli harc ettim / Hediyyesin ihdâ için Pâşâ'ya / Ol vezîr-i müşîr-i bi-hemtâya" / Ol ki mâil-i hayrât ve müberrâdır. Ve muhibb-i ihsân ve hasenâttır. Raûf-i rahîm-i fukarâ, atûf-i muîn-i zuafâ, şeyhu'-ş-şüyûh-i cemî'l-vüzerâ, sümmiye's-siddik el-Hâcî Bekir Paşa (yesserallâhu mâ yürüdü vemâ yeşâu) hazretlerinin meclis-i asfiyâlarına tahsil-i mahremiyet için alâ kadri'l-bidâa tefhîm ve tefehhüm ve ifhâmı âmm olmağîcün, tercüme-i tefsîr u fezâil-i sûre-i ihlâsa cür'et olunup mukaddem tenmîk olundu.¹²²

Hüseyin Efendi mukaddimenin ardından İhlâs sûresinin faziletine dair rivâyetleri aktarır, sûrenin nüzûl sebebine işâret eder,¹²³ sûfi muhitte yaygın söylemin konusu olan sûrenin havassına yönelik birtakım bilgiler serdedir, âyetlerin Türkçe tercümelerine yer açar, özellikle letâifinin çok olduğunu ifade ettiği "hüve" lafzının anlamlarına ve işârî yorumlarına ağırlık verir, "Allah" kelimesinin ism-i a'zam olduğuna dair pek çok delil ortaya koyar.¹²⁴

Hüseyin Efendi tefsirinin diğer İhlâs tefsirlerinden ayrıldığı hususiyet sûrenin faziletine ve havâssına dair rivâyet malzemesini en geniş biçimde serimlemesidir:

Kim Sûre-i İhlâs'ı hulûs ile krâat eylese ol mü'min üzerine hayr ve bereket nâzil ola ve kalbine sekînet inip rahmetullâh onun vücûdunu kaplaya ve tesbîhi âvâzı Arş'a çıka ve Hak Sübhânehu ve Teâlâ hazretleri celle şânuhu rahmet nazarıyla ol kuluna nazar kıla ve ve murâdına vâsil ola." "Her nesnenin nûru vardır ve Kur'an'ın nûru Sûre-i İhlâs'dır." "Üç kere ihlâs ile Sûre-i İhlâs'ı okuyasın tamâm hatm-i şerîf sevâbını kesb edersin." "Bir kere hulûs ve besmele ile Sûre-i İhlâs'ı tamâm okuyasın ğnâyâ vâsil olursun.

Risâlede nakledildiği üzere besmele çekilerek okunan İhlâs sûresi dış ağrısı çekenlere devadır, kabir azabından kurtuluşa ve kabrin pürnur olmasına vesiledir, cehennem azabına düşer olmamaya sebeptir, 1000 İhlâs okuyana cennet me'vâdır vs.¹²⁵

Risâlenin Türkçe tefsir kısmını Beyzâvî, Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Hâzin-i Bağdâdî'nin (ö. 741/1341) tefsirlerinden alıntılarını yapıldığı Arapça kısmı takip

Bosna valiliği görevlerini üstlenen Ebubekir Paşa (ö. 1171/1757) ismiyle karşılaşırız. Hayır ve hasenatıyla, kurduğu vakıflarla şöhret kazanmıştır. Bkz. Sevilay Tosun, "Ebubekir Paşa ve Kıbrıs'taki İmar Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2004, c. 28, sy. 2, s. 207-208.

122 Hüseyin Efendi, *Tefsîr-i Sûre-i İhlâs*, vr. 1^b-2^a.

123 Hüseyin Efendi, *Tefsîr-i Sûre-i İhlâs*, vr. 1^b-11^b.

124 Hüseyin Efendi, *Tefsîr-i Sûre-i İhlâs*, vr. 7^a-12^b.

125 Hüseyin Efendi, *Tefsîr-i Sûre-i İhlâs*, vr. 2^b-6^b.

eder.¹²⁶ Buna göre risâlenin biri Türkçe telif (havâss-ı sûre kısmı) diğeri Arapça derleme (tefsir kısmı) şeklinde iki kısımdan oluştuğu rahatlıkla ileri sürülebilir.

2.7.3. İşâri İhlâs tefsirleri arasında en geniş hacimli olanlarından biri Mahmud b. Abbas b. Süleyman el-Abdelânî el-Kürdî eş-Şehrezûrî'ye (ö. 1173/1759) aittir.¹²⁷ *Zübdetü'l-enfâs fi Tefsîr-i Sûreti'l-İhlâs* adını taşıyan Arapça yazma risâle¹²⁸ “seyağlibûn” (galip gelecekler)¹²⁹ kelimesinin ebced karşılığı olan 1158/1745 yılında yazılmıştır. Müfessirin ayrıca *Miftâhu'l-lübâb li-Dekâyık-ı Fâtihati'l-kitâb* adlı Fâtiha tefsiri de vardır.¹³⁰

Şehrezûrî dîbâcede eserinin telif sebebine dair şu remizli ifadeleri kullanır:

İrfan güneşlerinden tevhid parıltıları doğduğunda, iman ayları lâhût mertebelerinden tecelli etti. İhsan pırıltıları kalbin nabızlarını aydınlattı. Rahamût yağıyla tutuşturulan Rahabût camının içindeki Ceberût lambasındaki Nâsût kandilinde tecelli etti ki bu kandil ne doğudadır (Hakk'ın sırf zatı) ne de batudadır (Hakk'ın sıfatlarının mazharları). Bütün bunlar kemal feleğinin devranıyla doğulu tahkiklerden ve batılı tedkiklerden ortaya çıkmıştır. Öyle ki ilâhî hitabın dilindeki parıltılardan, Kitâb'ın açıkladığı işâretlerden meydana geldi. Bu minvalde İhlâs sûresinin tevhidin esası olduğunu bildiğimizde sûrenin içerdiği bazı remizlere işâret etmeyi, bazı gizemlerinin üzerindeki perdeyi kaldırmayı murâd ettik. Böylelikle irfânî akıl sahipleri bu kitabımıza müracaat etsin, âşıkları onlardan istifâde etsin. Sûrenin ne anlam ifade ettiğini araştırdım. Hiç bir risâle ve defterde kalbime ilhâm olunan anlam cevherlerini ve incileri bulamadım. İşte *Zübdetü'l-enfâs fi Tefsîri Sûreti'l-İhlâs* adını verdiğim bu kitabımda söz konusu cevherleri derledim ki ihlâslı kimselerin faydalanacağı bir öz-et tefsir olsun.¹³¹

Eser bir maksad ve beş meslek üzerine tertip edilmiştir. Kur'an'ın faziletleri konusunu içeren “Maksad” bölümü şu alt konular üzerine inşa edilmiştir: Rasullerin farklılaşmasıyla kitapların farklılaşması; celâl ve cemâl âyetleri; İhlâs sûresinin Kur'an'ın üçte birine denk oluşu; Zilzâl, Kâfirûn, Nasr, Âyete'l-kürsî ve

126 Hüseyin Efendi, *Tefsîr-i Sûre-i İhlâs*, vr. 12^b-20^a; Güney, “Yazma İhlâs Sûresi Tefsirleri Bibliyografyası, s. 281.

127 Mahmud b. Abbas eş-Şehrezûrî, müfessir ve fakihtir. Şâfiî mezhebine mensuptur. Abdalan'da doğdu ve burada ilim tahsil etti. Gûy-i sancak'ta müftülük yaptı. Sonra Halep'e intikal etti, Şam'a yerleşti ve burada vefat etti. Bkz. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, c. 3, s. 814; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 2, s. 416.

128 Süleymaniye Ktp, H. Hüsnü Paşa, nr. 84, vr. 1^b-104^a.

129 “Rumlar (Bizanslılar), (Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Halbuki onlar, bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir.” (Rum, 30/3) âyetinde geçen “galip geleceklerdir” ifadesine telmihte bulunmaktadır.

130 Süleymaniye Ktp, Atf Efendi, nr. 177, 31 vr.

131 Mahmud b. Abbas eş-Şehrezûrî, *Zübdetü'l-enfâs*, vr. 2^a.

İhlâs sûrelerinin fazileti; İhlâs sûresini rüyada okumak; Fetih sûresinin fazileti; rüyada melek görmek; uykuda Âyete'l-kürsî okumak; cin görmenin cevâzı; Fâtiha sûresinin fazileti; Kur'an-Kitâb-Furkân ayrımı; rukye ve nefesin cevâzı, Muavvize-teyn sûrelerinin fazileti; rukyede okunacak şeyler; muska asmak; Kur'an medhi; şeriatlardaki maksatlar; İhlâs sûresinin kulun, Kâfirûn sûresinin kalbin berâet etmesini ifade etmesi; sâdik kimsenin getirdiği haberin tasdiki; İhlâs sûresi bağlamında isimlerin çokluğunun müsemmanın fazilet ve meziyetine delâlet etmesi; 99 esmâ-i hüsnânın ism-i celâle (Allah) râci olması; İhlâs sûresinin adları; İhlâs sûresinin nüzü'l sebebi; Hakk'ın künhü; Hakk'ın zuhûr keyfiyeti; cevher meselesi; vahdet-i vücûd; Sürâka b. Mâlik kıssası; sabah namazından sonra İhlâs okumak; İhlâs'ın 4 âyet, 15 kelime, 47 harf olmasının anlamı; kalbin Allah'ın nuruyla nurlanması; nübüvvet öncesi Hz. Peygamber'in ibadeti; "kul hüvallah"daki gâib zamir (hüve); Allah dışında hiç bir şeyin ahadiyyetle nitelenmemesi; muhakkik sûfilere göre ahad ve ahadiyyet; İhlâs sûresinin beş kıraatı; mukarreblerin makamı; hüve'deki he harfinin varlığın beş mertebesine (hazerât-ı hamse), vav harfinin altı mertebeye işareti; ashâb-ı yemîn ve ashâb-ı şimâle işaretler; zat ve sıfatlar; unsurlardan mürekkep şeyin mümkün li-zâtihi oluşu; "Allahu Ahad" ifadesinin Allah'ın tüm sıfatlarını içermesi; "Samed" isminin tefsiri; "Ahad" kelimesinin nekre, "es-Samed" kelimesinin marife gelmesinin hikmeti; "lem yelid ve lem yüled" âyetinin tefsiri; Yahudi, Hıristiyan ve filozofların Tanrı hakkındaki telakkileri; İhlâs âyetlerinin sıralanışındaki dört maksad; "lem yekün lehu küfüven ahad" âyetinin tefsiri; teslisin reddi; şe'n zamiri olan hüve'nin irabı; İhlâs sûresinin isim-fiil-harf olarak içeriği (2^b-25^a).

Görüldüğü üzere Şehrezûrî "Maksad" kısmında bir İhlâs tefsirinin içerebileceği tüm meselelere değinmiştir. Kitabın geri kalan bölümleri ise beş "meslek" halinde tertip edilmiştir. Müellif şöyle der:

Kur'an her ne kadar tevhid konusunda fasih ve belîğ bir kitap olsa da Kur'an muârizlarını susturmak için ulemâ ispât-ı vâcib, tevhid ve diğer kemâller mevzuunda Kur'an'ı konuşturmuşlar (istintâk), Allah'ın varlığı ve birliğine dair burhânî ve yakînî deliller vaz' etmişlerdir. Bu delilleri talep edenlerin hacimli kitaplara müracaat etmemeleri için işte bu beş mesleği kaleme aldık.¹³²

Şehrezûrî bir sūfî olmakla birlikte aynı zamanda Eş'arî kelamcısıdır. Diğer bir tabirle tasavvuf ile kelâm birikiminin birbirine uygunluğunu savunur. Bu savununu metnin bütününe kategorik biçimde yaymıştır. Eş'arî görüşleri naklettikten sonra sūfiyye tâifesinin inanç esaslarını ve ameller konusundaki yaklaşımlarını ele almadan konuyu tamamlamaz. Beş meslek klasik akaid literatüründe gözlemlediğimiz bölümlendirme (tebvîb) mantığıyla paraleldir.

132 Mahmud b. Abbas eş-Şehrezûrî, *Zübdetü'l-enfâs*, vr. 25^a.

I. Meslek: Allah'ın varlığını ispat (İspât-ı vâcib) (25^a-26^a)

II. Meslek: Allah'ın birliğine dair aklın ortaya deliller (İstidlâl bi'l-akl). Müellif 20 delil ortaya koyar ve yeri geldiğinde Mu'tezile'yi eleştirir. (26^a-32^a)

III. Meslek: Allah'ın sıfatları (sıfâtullah). Zât-sıfat ilişkisi konusunda Eş'arîlerin üç temel görüşü olduğunu aktardıktan sonra önce filozofların sonra diğer fırkaların düşünceleriyle karşılaştırmaya gider. İlim, irade, kudret, kelam sıfatları hakkında temel görüşleri serdedir. (32^a -37^a)

IV. Meslek: Kulların fiilleri (e'âl-i ibâd). Kaza-kader anlayışı, Allah'ın isimlerinin tevkîfilîği meselesi, isimleri saymanın anlamı bölüm içinde ele alınan temel meselelerdir. Bölümün önemli bir kısmı esmâ-i hüsnâ şerhine, evradlarda bazı esmânın okunması konusuna ve esmânın havâssı meselesine tahsis edilmiştir. (37^a -52^b)

V. Meslek: Peygamberlik (nübüvât). *Zübdetü'l-enfâs*'in en geniş hacimli bölümü beşinci meslektedir. Bölümün alt konuları şunlardır: Filozofların peygamberlik algısı, mucize ve kısımları, Kur'an'ın i'câz yönü, Hz. Peygamber'in mucizeleri, nübüvvetin anlamı, ismet meselesi, peygamberlerin meleklerle üstünlüğü, evliyanın kerameti, küçük-büyük günah meselesi, haşrin keyfiyeti, cennet-cehennem konusu, kabir suâli ve azabı, iman-küfür problemi, imâmet meselesi, mehdinin zuhuru, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker, zâhirî-bâtınî hilâfet, Mu'tezile'nin yirmi fırkaya ayrılması, Şia'nın 22 fırkaya ayrılması, diğer itikâdî fırkalar, Ehl-i sünnetten avam-havas-havâssu'l-havâssın akaidi, Vâcib Teâlâ'nın Eş'arîlere, felâsifeye ve sûfilere göre varlık keyfiyeti, vahdet-i vücûd ve delilleri, varlık mertebeleri, Kur'an'ın fazileti, kıraat adabı, hurûf-ı seb'a meselesi, saâdet-şekâvet problemi, sahabenin akaidi, ebeveyn-i Resûl meselesi, düşük ahlakın vasıfları, ilim, ilim-amel ilişkisi, ilmihal bahisleri, fıkhnın pek çok konusuyla ilgili temel tartışmalı meseleler, kozmolojik ve fizyolojik konular, sûrelerin fazilet ve havâssı vs. (52^b-104^a)

Zübdetü'l-enfâs'in esasta iki bölüm üzerine yapılandırıldığı söylenebilir: "Maksad" ve "Meslekler" bölümü. "Maksad" bölümünde müellif, klasik yorum yöntemine uyararak ve diğer tefsirlerde rastlayamadığımız konuları ilave ederek İhlâs sûresini tefsir eder. "Meslekler" bölümü ise sûrenin işaret ettiği içerik olan tevhid konusunu İslam düşünce geleneğinin birikimine dayanarak bütün boyutlarıyla açar. Bu sebeple Şehrezûrî'nin İhlâs tefsiri kelâm, felsefe ve tasavvufun incelediği tüm meseleleri özetleyen ve hükümler vaz' eden bir tahkik eserine dönüşür. Şehrezûrî hem bir Eş'arî âlimi hem bir sûfi olması hasebiyle Mu'tezile ve felâsifeye mesele bazında tenkidler yöneltir. Ona göre fırka-i nâciye Ehl-i sünnet zümredir. Şehrezûrî'ye göre insanın varoluş gayesi olan Allah'ın bilinmesi (marifetullah) konusunda Ehl-i sünnet istidlâlciler/kelâmcılar ve mutasavvıflar/keşf ehli olmak üzere iki gruptur. Kelâmcılar, Eş'arîler ve Mâturîdîler; mutasavvıflar ise varlıkçılar (vücûdî) ve varlıkçı olmayanlar olmak üzere iki kesime ayrılır. Amelde ise dört mezheb vardır: Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî. Şehrezûrî akaid konusunda üçlü

bir tasnif yaparak, avâmın, havâssın (sâlikler) ve havâssu'l-havâssın (vâsıllar/ ahnefîn) inanç ilkelerini ortaya koyar ve Hakk'a vâsıl olanların vahdet-i vücûd inancı diğer inanç türlerinden üstündür:

Hakk'a ulaşanların inancına gelince: Allah gerçek varlıktır. Mâsivânın varlığı ise gölge varlık. Senin küllün gizli şirkidir. Zühdün fenâ halini talep etmekle, tevhidin fenâ haliyle yok olmanda bekâ haliyle varolmandadır. Kendinden ne kadar çıkarsan (hurûc) Hakk'a yükselişin de (urûc) o oranda olur. Böylelikle tevhidinde burçlar (burûc) görürsün. Görüşündeki perdelerin kaldırılması için sende istiğfâra yönelik bir kapı açılır. Ardından “Muhakkak ki ben Gaffâr olan Allah'ım” nidâsını işitirsin. Allah'ın birlemesiyle sana açılan şeye kulak verirsün. O'nun şe'ninden olmak üzere ruh Allah'ın her şeye sirâyet ettiğini görürsün, her şeyin “Sübhâne'l-Meliki's-Sübbûh” dediğini işitirsin. “Biz sana şah damarından daha yakınız” semasındaki tecrid ateşinin yalınlarından aydınlanırsın. Ta ki gönül aynanda tevhid güneşinin ziyasını görürsün... Hak sende zuhur eder... Şeriat amelleri nurlandırır, tarikatla sana haller keşfolur. Hakikatle arzu ve emeller yok olur. Mümin Allah'ın nuruyla bakar. Arif Allah'ın eserlerine nazar eder. Fâni kimse tavırlarda darmadağınaktır. Avâmın amelleri töhmetlidir. Havassın ameli Allah'a yakındır. Havâssu'l-havâssın ameli derecelerdir. Perde sendendir. Allah ise senden sana daha yakındır. Allah'a yakınlaşmak ancak rıza ile olur. Masıvayı terket ki “Ben Allahım” nidâsını işitesin. Âlemde sırlar vardır. Gör ki âlemde Allah'tan başka bir şey var mı? “Ey basiret sahipleri ibret alınız.”¹³³

Şehrezûrî'nin *Zübdetü'l-enfâs*'ı -özellikle “Meslekler” bölümü nazar-ı itibara alındığında- bir Ehl-i sünnet müdafaanâmesi niteliğindedir. Bu yönüyle -ileride tanıtaçağımız üzere- sapık fırkaların inançlarının iptaline odaklanıp Sünnî inancı tahkim etmeye çalışan Mavnahoyuzâde'nin İhlâs tefsiriyle kısmî benzerlikler taşır. Vahdet-i vücûd doktrinini dışlamayan, inanç esasları açısından Sünnî tefekkür içinde değerlendiren bir yaklaşıma sahip olan metin, özellikle söz tasavvuf mesâilinde geldiğinde sûfî dilin karakteristik tonlarını yansıtır bir biçim kazanır.

2.7.4. Veliyyüddîn b. Halil el-Bükâî (ö. 1184/1770), İstanbul Çapa'da bulunan Kazasker Abdurrahman Efendi Câmii'nde imamlık, Eminönü Vâlîde Câmii'nde (Yeni Câmi) kürsü şeyhliği görevlerinde bulunduktan sonra 1182/1768'de başlayan Osmanlı-Rus savaşında ordu şeyhliği yapmış, sefer esnasında bulunduğu Romanya'nın Babadağı kasabasında vefat etmiş (10 Muharrem 1184/6 Mayıs 1770 Pazar) bir Osmanlı müfessiridir. İslâmî ilimlerin pek çok alanında yirmiye yakın eser yazmıştır.¹³⁴ İşârî yorum unsurları içeren yaklaşık 15 varaklık Arapça

133 Mahmud b. Abbas eş-Şehrezûrî, *Zübdetü'l-enfâs*, vr. 69^a-69^b.

134 Musa Alak, “Ordu Şeyhi Veliyyüddîn b. Halil el-Bükâî: Hayatı, Eserleri ve Zübdetü'l-Kavâ'id [ve] 'Ukdetü'l-Fevâ'id'i”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 13/1, 2018 (7/62), s. 57.

İhlâs tefsiri 1169/1756 yılında tamamlanmış, devrin Şeyhülislâmı Dâmâdzâde Feyzullah Efendi'ye (vazife tarihi: 1112-1175/1700-1761) ithâf edilmiştir.¹³⁵ Yazar risâlesini klasik tefsir yapılandırmasını izleyerek beş bölüme (matlab) ayırır: Birinci bölümde, sûrenin sebab-i nüzûlünü; ikinci bölümde, sûrenin âyet, kelime ve harflerinin sayısını; üçüncü bölümde, sûrenin isimlerini; dördüncü bölümde, sûrenin mânalarını; beşinci bölümde faziletlerini ele alır.¹³⁶ Matlablar arasında “fâide” ve “fâidetun fi hâssatıhi” başlıkları ile özellikle esmânın havâssına dair işârî yorumlara yer vermiştir.¹³⁷ Beşinci bölümde İhlâs sûresinin faziletlerine dair kırk hadis derlemiş ve şerhetmiştir. Bu sebeple Hacı Selim Ağa nüshası kütüphane kataloğunda *Erbaûne hadîsen fi fadîlet Sûreti'l-İhlâs* ismiyle kaydedilmiştir. İhlâs'ın faziletlerine dair kırk hadis şerhiyle Harîrîzâde tefsirinde de karşılaşılmaktadır.

Risâle Arapça olmakla birlikte “hüve” ve “Allah” esmâsının açıklandığı matlabda Hacı Selim Ağa nüshasının ilgili sayfasının kenarına müellifin şu Türkçe notu ilâve edilmiştir:

Hak Teâlâ hazretlerinin “hü” ismi kullarına gizli ni'metler atâsına işârettir. Ve lafza-i celâl âşikâre ni'metler atâsına işârettir. Zîrâ biri Hak Teâlâ'nın gizli ismidir ve biri âşikâre ismidir.¹³⁸

Bükâî'nin İhlâs tefsiri Latîfe Ali Ahmed Abdurrahman tarafından hazırlanan *Tahkîku ve dirâsetü Kitâbi Tefsiri Sûreti'l-İhlâs li-Veliyyiddîn b. Halîl el-Bükâî el-müteveffâ 1183* (Kuveyt: Câmîatü'l-Kuveyt Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-Ulyâ, el-Hadîs ve Ulûmuh, 1428/2008, 316 s.) başlıklı yüksek lisans çalışmasına konu olmuş ve neşredilmiştir.

2.8. XIX. asırda yazılan işârî İhlâs tefsiri risâleleri Harîrîzâde (1850-1882), Kureyşîzâde (ö. 1826/1900), Mavnahoyuzâde (ö. XX. yy.lın ilk çeyreği) ve Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'ye (1858-1920) aittir.

2.8.1. Harîrîzâde Mehmet Kemaleddin Efendi, çok genç sayılabilecek otuzlu yaşlarda vefat etmesine rağmen tasavvuf ve tarikatlar tarihine dair kaleme aldığı kırka yakın eserle dönemine etkide bulunmuş bir Halvetî müellifidir.¹³⁹ Tarikatlar ansiklopedisi mahiyetinde olan *Tibyânü vesâili'l-hakâik fi beyâni selâsili't-tarâik* isimli eseri, İslâm coğrafyasında ortaya çıkan -çeşitli kollarıyla birlikte- altı yüze

135 Tefsirin iki nüshası vardır: 1. Müellif nüshası: Hacı Selim Ağa-494/1, vr. 1^b-14^a (Kütüphane kaydındaki adı *Erbaûne hadîsen fi fadîlet Sûreti'l-İhlâs*) (ist. tr. 1169/1756). 2. Milli kütüphane Yazmalar Koleksiyonu-1439/1, vr. 10^b-27^a (Müstensih: el-Hâc Hüseyin Rükneddin Ebü'l-İs'âd b. el-Hâc Ahmed b. Ahmed, ist.tr. 1237/1821-1822). Bkz. Güney, “Yazma İhlâs Sûresi Tefsirleri Bibliyografyası”, s. 292; Alak, “Ordu Şeyhi Veliyyüddîn b. Halîl el-Bükâî: Hayatı, Eserleri ve Zübdetü'l-Kavâ'id [ve] 'Ukdetü'l-Fevâ'id", s. 20.

136 Bükâî, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, Hacı Selim Ağa, nr. 494/1, vr. 2^b.

137 Güney, “Yazma İhlâs Sûresi Tefsirleri Bibliyografyası”, s. 293.

138 Bükâî, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, Hacı Selim Ağa, nr. 494/1, vr. 4^b.

139 Yakup Çiçek, “Harîrîzâde”, *DİA*, 1997, c. 14, s. 192-193.

yakın tarikat hakkında verdiği bilgilerle araştırmacılar için hâlihazırda başvuru kaynağı özelliğindedir.¹⁴⁰

Müellifin 1289/1872 yılında tamamlayıp Sultan Abdülaziz'e ithâf ettiği¹⁴¹ *el-Mevridü'l-hâs bi'l-havâs fî tefsîri sûreti'l-İhlâs* adlı İhlâs tefsiri üç bab ve bir hâtimedden oluşur. Hâtime kısmı ise iki baba ayrılmıştır.

I. Bab: İlgili rivâyetlerle İhlâs suresinin isimleri ve nüzûl sebeplerinin ortaya konduğu bölümdür. Müellif, sûrenin isimlendirilme sebebinde ihtilâf olduğunu söyler ve konuya dair beş rivâyet nakleder. “İhlâs” olarak isimlendirilmiştir, çünkü 1. “Kim bu sûreyi okursa münafıklıktan beri olur.” 2. Kim bu sûreyi okursa Allah’a şerik, arkadaş ve çocuk isnadı gibi kusurlardan halâs eder.” 3. “Bu sûrede Allah’ın hâlis azameti anlatılmıştır. Emir, nehiy, dünya ve ahiret söz konusu edilmemiştir. Sûre tamamıyla Allah hakkındadır. Kelime adedi 15’dir. Cennet ve cehennem kapıları da 15’dir. Kim onu okursa ve muhtevasına iman ederse, Allah onu yedi derekeli cehennemden kurtarır, yedi dereceli cennete sokar.” 4. “En’am ve İhlâs sûreleri yetmiş bin meleğin maiyetinde nâzil olmuştur. İhlâs’ın 15 kelimesinden 15 bereket hâsil olur. Kim onu gündüz ve gece bir defa okursa Kur’an’ın üçte birini; kim iki defa okursa üçte ikisini okumuş olur. Üç defa okuyana ise Allah cennette bir köşk inşa eder.” Harîrîzâde bölümün geri kalan kısmında sûrenin dört nüzûl sebebini aktarır. Üç sebep sûrenin bir soru neticesinde indiğini gösterir. İlk iki sebep Yahudiler’in Hz. Peygamber’e gelip “Rabbin nasıl bir şeydir, hangi cinsiyete sahiptir, altın, gümüşten mi mamuldür, bir şeye muhtaç mıdır, mirasçısı var mıdır veya miras alır mı?” türünden bir soru yönelmeleridir. Üçüncü sebebin ortaya çıkması ise Allah Rasûlüne Allah’ın nisbeti konusunda ilk soru yönelten kimse olan meşhur Arap şâiri Âmir b. Tufeyl (ö. 11/632) dolayımıdadır. Müşriklerin elçisi olarak çeşitli dünyevî vaatlerle Hz. Peygamber’in huzuruna gelmiş ve neticede sûre nâzil olmuştur. Dördüncü nüzûl sebebi ise, müşriklerin, Yahudilerin ve Hıristiyanların Allah’a eş koşma inançları ve söylemleridir. Bölümün sonunda Harîrîzâde’nin tarikat nisbetinin olduğu Halvetiyye’nin Bekriyye kolunun piri Mustafa Kemâleddin el-Bekrî’nin *ez-Ziyâu’ş-şemsî alâ fethi’l-kudsî* adlı vird-i seher şerhinden sûrenin farklı isimlerinin anlamları hakkında bir nakil yer alır. Müellif eserinin diğer bölümlerinde de bu şerhe atıfta bulunur.¹⁴²

II. Bab: Sûrenin faziletlerine dair kırk hadis derlemesinden ibarettir. Müellif kırk hadisi hem “Kim kırk hadis ezberlerse ona kıyamet günü şefaata ederim ve şâhid

140 Yakup Çiçek, “Tibyânü vesâ’ili’l-hakâ’ik”, *DİA*, 2012, c. 41, s. 128-129; Yakup Çiçek, “Harîrîzâde Mehmed Kemâleddin: Hayatı-Eserleri ve Tibyânü vesâ’ili’l-hakâk fî beyânı selâsili’t-tarâik. Muhtevası ve Kaynakları”, Öğretim Üyeliği tezi, 1982, İSAM Ktp., nr. 3572.

141 Harîrîzâde, *İhlâs Sûresi Tefsîri (el-Mevridü'l-has bil'havâs fî tefsîr-i sûreti'l-İhlâs)*, çev. Yakup Çiçek, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996, s. 52-53 (Arapça neşir kısmı).

142 Harîrîzâde, *İhlâs Sûresi Tefsîri*, s. 55-57 (Arapça neşir kısmı).

olurum” hadisinin bir gereği hem de ricâl-i gaybdan kırklara işârette bulunmak üzere derlediğini ifade eder.¹⁴³

III. Bab: Sûrenin riyâzetini ve havâssını içerir. Bölümün temel kaynağı Ahmed el-Bûnî'nin (ö. 622/1225) *Şemsü'l-maârifî'l-kübrâ* adlı havâs ilimlerine dair başvuru eseridir.¹⁴⁴ Sûrenin riyâzeti ile kastedilen şudur: Sûreyi okumadan önce elbiseyi, bedeni ve mekânı temizlemek; Salı gündüzden Cuma gecesine kadar ruh sahibi ve ruhu çıkmış olandan uzaklaşıp üç gün oruç tutmak; ardından 1000 defa İhlâs sûresini okumak, ardından 40 defa “Allahümme innî es'elüke bi-fâiki'l-kudreti ve'l-ihâtati...” diye başlayan duayı tekrar etmek. Bu okuma tamamlandığında İhlâs sûresinin hâdimi (hizmetkâr cin) gelecek ve istenen talebi yerine getirecektir. Harîrîzâde bu uygulamayı tecrübe ettiğini ve tüm arzularının gerçekleştiğini söyler. Bölümde ayrıca sûrenin unsurlarıyla teşekkül etmiş sekizli vefk resmine, İmam Şâzelî gibi sûfilere nakledilen sûrenin havâssına da yer verilmiştir. *el-Mevridü'l-hâs'*ı diğer İhlâs tefsirlerinden farklı kılan özelliği bu bölümdür. Her ne kadar özellikle Şehrezûrî, tefsirinde İhlâs ile rukye yapmanın keyfiyet ve cevâzından bahsetse de, Harîrîzâde konuya dair bir havâs uygulamasını tefsirine dercederek sûrenin gizemli yönlerine dikkat çekmiş ve bu durumu yansıtacak şekilde eserini adlandırmıştır.¹⁴⁵ İşârî İhlâs tefsiri risâleleri arasında sûrenin havâssını en fazla öne çıkaran Harîrîzâde ile Atina Müftüsü Hacı Hüseyin Efendi'dir. Hacı Hüseyin Efendi konuya dair sadece rivayetlerin nakliyle metnini biçimlendirirken, Harîrîzâde vefk ve tılsımât şekilleri sunarak yorumuna farklı öğeler kazandırır.

IV. Bab: Sûrenin tefsirini ihtiva eder. Müellif tefsirini tasavvuf, tevhid ve mev'iza yoluyla yaptığını ifade eder. Bu vurgusu bir bakıma İbn Sînâ tefsiri geleneğini sürdüren çoğu tefsirde görüldüğü üzere felsefî önerme ve tartışmalarla örülü bir içerikten sarf-ı nazar etme amacı taşır. Harîrîzâde'nin risâlesi yoğun rivâyet malzemesine dayanır. Kur'an-ı Kerim'in “tevhid bilgisi, ahkâm bilgisi, kıssalar bilgisi” olmak üzere üç tür bilgiyi kapsadığını aktaran Harîrîzâde, Kur'an'ın asıl ve en yüce maksadının ilk bilgi türü olduğunu belirtir. İkinci bilginin tevhid hakikatlerini anlamak için hangi amellere yapışmak gerektiğini; üçüncü bilgi türünün ise gerek kulluğun gerekliliklerini gerek tevhidin delillerini ikrar etmek için abartının/mübâlağa kullanıldığı bir alan olduğunu ileri sürer. En yüce maksat tevhid ise İhlâs sûresi bu maksadı vurgulamaktadır. İstiâze ve besmele şerhiyle başlayan Harîrîzâde tefsirinde pek çok sûfî görüşüne başvurmuştur. Tefsirde dikkat çeken yönlerden bir diğeri, “lem yelid ve lem yüled” yorumunda ebeveyn ile çocuk arasındaki karşılıklı haklar konusuna, “ve lem yekün lehu küfüven ahad” kısmında da nikahta denklik meselesine müstakil başlık altında yer

143 Harîrîzâde, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, s. 59-73 (Arapça neşir kısmı).

144 Eser hakkında bkz. Semih Ceyhan, “Şemsü'l-maârif”, *DİA*, 2010, c. 38, s. 531-533.

145 Harîrîzâde, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, s. 75-79 (Arapça neşir kısmı).

verilmiş olmasıdır. Bu da işârî yorumuna sosyal bir içerik sağlama düşüncesinin bir uzantısıdır.¹⁴⁶

I. Hâtime-I. Bab: Sûrede geçen dört isme yani “Hû”, “Allah”, “Ahad”, “Samed” esmâsının havâssına dairdir. Bölüm *Şemsü'l-maârif*'in 16. faslının özeti gibi olup bu isimlerle teşekkül eden vefkler içeriksel bir zenginlik oluşturur.¹⁴⁷

II. Hâtime-II Bab: Kur'an, hadis ve evliyâ kelâmından nakillerle zikrin faziletlerinden bahseder.¹⁴⁸

Tefsirinde pek çok kaynaktan istifade eden Harîrîzâde'nin en fazla kullandığı eserler İsmail Hakkı Bursevî'nin *Ruhu'l-beyân*'ı ile Bûnî'nin *Şemsü'l-maârif*'idir.¹⁴⁹

2.8.2. Son devir Edirne Müftüsü ve Nakşî-Hâlidî dervişi olan Kureyşîzâde Mehmet Fevzî Efendi (ö. 1826/1900) tefsir, kelim, fıkıh, tasavvuf, ahlak ve edebiyata dair 65 eser telif etmiş velûd bir Osmanlı âlimidir. 1257/1841 yılında hac ziyareti için gittiği Mekke'de Nakşî-Halidî şeyhlerinden Abdullah el-Mekkî'ye intisap eden Fevzi Efendi, râbîta, keramet ve İbn Arabî'nin durumu gibi tartışmalı meselelere dair inkârcılara cevap vermek üzere risâleler telif etmiştir. Ahmed el-Gazzâlî'nin *et-Tecrîd fî tercemeti't-tevhîd*'ine yaptığı *et-Tefrîd fî tercemeti't-Tecrîd* adlı tercüme ile tarikat pîrlerinin menkıbelerini derlediği *Temessükü'l-eyyâl min sâdâti'r-ricâl* adlı eseri müellifin tasavvuf alanındaki diğer çalışmalarıdır.¹⁵⁰

Fevzi Efendi'nin özellikle müstakil sûrelere yönelik kaleme aldığı tefsir risâleleri, müellifin kırk yıl boyunca Ramazan ayında camilerde icra ettiği tefsir derslerinden aldığı notları temize çekerek oluşturduğu metinlerdir. *Tefricü'l-kalak fî tefsiri sûreti'l-Felak*, *Kudsiyyü'l-irfân fî tefsiri sûreti'n-Necm mine'l-Kur'ân*, *Tesyîri'l-mülk fî tefsiri sûreti'l-Mülk*, *Kudsiyyü'l-ferah fî tefsiri sûreti Elem Neşrah*, *Mesîru'l-halâs fî tefsiri sûreti'l-İhlâs*, *el-Havâssü'n-nâfi'a fî tefsiri sûreti'l-Vâkıa* adlı tefsire dair dokuz risâlesi vardır.¹⁵¹ Vakıa sûresine yönelik olanı hariç diğerleri Arapçadır.

Müellif *Mesîru'l-Halâs fî Tefsiri Sûreti'l-İhlâs* adlı İhlâs tefsirini işârî yorumlarla beslemiş ve tasavvufî birikimini serdetmiştir. Bu yönüyle en çok kullanılan Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si ile Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ıdır.¹⁵²

Risâle girişinde telif sebebine dair şöyle der:

146 Harîrîzâde, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, s. 81-129 (Arapça neşir kısmı).

147 Harîrîzâde, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, s. 131-136 (Arapça neşir kısmı).

148 Harîrîzâde, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, s. 137-141 (Arapça neşir kısmı).

149 Kaynaklar listesi için bkz. Harîrîzâde, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, s. 68-70 (Türkçe inceleme kısmı).

150 Hayatı ve eserleri için bkz. Neriman Baybara, “Kureyşîzâde Mehmed Fevzi Efendi, Hayatı ve Eserleri”, Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 10-18; Mustafa Uzun, “Fevzi Efendi, Edirne Müftüsü”, *DİA*, 1995, c. 12, s. 507-508.

151 Uzun, “Fevzi Efendi, Edirne Müftüsü”, s. 507-508.

152 Ömer Faruk Aslan, “Kureyşîzâde Mehmed Fevzi Efendi'nin Tefsir Risâlelerinin Tahlili”, Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 21-22.

İhlâs sûresi Kur'an'ın bütün maksatlarını kendisinde toplayan bir sûredir. Bu maksatlar da Rahmân'ın tevhidinden ibarettir. Bu sebeple İhlâs sûresine "Nûru'l-Kur'ân" adı verilmiştir. İstedim ki İhlâs sûresi üzerine icmâlî bir tefsir kaleme alarak Kur'an hizmetinde bulunayım. Böylelikle bu hizmetim Kur'an'ın tüm sûre ve âyetlerine hizmet mesâbesinde bulunsun. Rabbin ismiyle başladım, Melik ve Mennân olan Allah'ın tevfiğiyle hitâma erdirdim. Risâlemi de *Mesîru'l-Halâs fi Tefsiri Sûreti'l-İhlâs* şeklinde isimlendirdim.

Risâle sekiz "makale" den oluşur: 1. Mekkî mi Medenî mi? 2. Hangi sene nâzil oldu? 3. Hangi sebeple nâzil oldu? 4. Niçin "İhlâs" diye isimlendirildi? 5. Sadece bu isme yoksa başka isimlere de sahip midir? 6. Kaç âyettir? 7. Faziletleri. 8. Tefsiri ve gizli sırları.¹⁵³

Fevzi Efendi'nin nâib göreviyle gittiği Bitlis'te 23 Cemaziyelahir 1304 (19 Mart 1887) tarihinde tamamlanan tefsir risâlesi, İstanbul'da 1309/1891 yılında İbrahim Efendi matbaasında 69 sayfa hacminde basılmıştır.

2.8.3. Kimliği meçhul olan Girit-Resmolu Kasım b. Ahmed b. Ebu Bekr Mavnahoyuzâde¹⁵⁴ (ö. XX. yy.lın ilk çeyreği) İhlâs, Alak, Duhâ, İnşirah, Tekâsür gibi kısa sûrelere tefsir kaleme almıştır. *Mî'râcu'n-Nebî*, *Sırr-ı İsrâ* ve *Teselya Tarihi* müellifin diğer eserleridir. Eserlerinin müellif hattı nüshalarının tümü Elmalı Halk Kütüphanesi'ndedir.¹⁵⁵

Türkçe İhlâs tefsirinin ferağ kaydından risâlenin 8 Cemaziyelahir 1322 (20 Ağustos 1904) tarihinde tamamlandığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁶

Tefsir beş kısımdan oluşur. Girişte "Ma'nây-ı Şerîf" başlığı altında sûrenin âyet âyet meâlî verilir.¹⁵⁷ Ardından "Tefsîr-Beyân-İzâh" kısmı gelir ki dört alt başlıkla inşa edilmiştir:

1. "Zât-ı ulûhiyyet hakkında fırak-ı dâlle i'tikâdlarına dâirdir." Mürcie fırkasının Ubeydiyye kolunun Hakk'ı cismânileştiren inançları eleştirilir. İlk tefsir yazarı Mukatil b. Süleyman'ın Ubeydî tâifesinden olduğu, onun Hakk'ı insan sûretinde telakki etmesinin kabul edilemeyeceği, bu türden inançlara Ehl-i sünnet'in

153 el-Hâc Mehmed Fevzi, *Mesîru'l-halâs fi tefsiri sûreti'l-İhlâs*, Dersaâdet: İbrahim Efendi Matbaası, 1309, s. 2-3.

154 Kelimenin okunuşunda tereddüt vardır. "Mavnahoyuzâde" olabilir.

155 *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, Elmalı Halk Ktp., nr. 2983, 23 s.; *Tefsîru Sûreti'l-Alak*, Elmalı Halk Ktp., nr. 2518, 8 vr.; *Tefsîru Sûreti'd-Duhâ*, Elmalı Halk Ktp., nr. 2534; 10 vr.; *Tefsîru Sûreti'l-İnşirâh*, Elmalı Halk Ktp., nr. 2517, 24 vr.; *Tefsîru Sûreti't-Tekâsür*, Elmalı Halk Ktp., nr. 2530, 5 vr.; *Mî'râcu'n-Nebî*, Elmalı Halk Ktp., nr. 2471, 42 vr.; *Sırr-ı İsrâ*, Elmalı Halk Ktp., nr. 2515, 8 vr.; *Teselya Tarihi*, Elmalı Halk Ktp., nr. 3003, 60 vr. Son eser tıpkıbasımıyla birlikte günümüz alfâbesine aktarılarak neşredilmiştir. Bkz. *1897 Türk-Yunan Savaşı (Teselya Tarihi)*, haz. Bayram Kodaman, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s. 3-78.

156 Mavnahoyuzâde, *Tefsir-i Sûre-i İhlâs*, s. 23.

157 Mavnahoyuzâde, *Tefsir-i Sûre-i İhlâs*, s. 1.

hüccetinin İhlâs sûresi olduğu söylenir. Sûfî müelliflerin çokça kullandığı “Allah Âdem’i kendi sûreti üzere yarattı” hadisinin vürûd sebebi üzerinde durulur.¹⁵⁸

2. “Millet-i İslâmiyye’den baîd olan kâmilin 10 tâife olup tafsilâtı ber-vech-i âtûdir.” Dehriyye, Ashâb-ı anâsır, Vesniyye, Zerdüştiyye, Keyumersiyye, Zevrâniyye, Mânûtiyye, Mazdekiyye, Yahudilik, Hıristiyanlık akımlarının batıl inançları ortaya konulur.¹⁵⁹

3. “Zât-ı ulûhiyyet için i’tikâdât-ı bâtıla beyânındadır.” Gulât-ı Şi’a’dan Hişâmiyye, sûfî ekoller arasında da sayılan Sâlimiyye ve Müşebbihe fırkalarının görüşleri reddedilir.¹⁶⁰

4. “Hak Sübhânehu ve Teâlâ ve Tekaddes Hazretlerinin zât-ı ulûhiyyet ve sıfât u ef’âl-i aliyye-i ilâhiyyeleri hakkındadır.” Ehl-i sünnet ve’l-cemâat’ın inanç ilkeleri özetlenir.¹⁶¹ Vahdet-i vücûd inancının izahı geniş yer tutar. Müellife göre gulât sûfîlerin vahdet-i vücûd anlayışı ile Ehl-i sünnet olan muhakkik sûfîlerin vahdet-i vücûd düşüncesini birbirinden ayırmak gerekir. Müellif şöyle der:

Sûfiyenin muhakkiklerinin zâhib oldukları vahdet-i vücûd meselesi gâmıza olmasıyla gulât-ı sûfiyye fehmedemeyip “bu âlem âyine içinde ve rüyâda görülen evhâm u hayâlâtır. Hakâyık-ı eşyânın aslı yoktur” diye inkâr etmekle onlara (Sofistlere) tâbi’ olup kâfir oldular. İmdi bu vahdet-i vücûd meselesinin hakikat üzere beyânı: Vücûd-i mutlak-ı hakîkî Bârî Teâlâ’nın vücûdu olup sâirin vücûdları ba’zı cemâle ba’zı celâle mazhar olmuştur. Ammâ zâatlarında ve vücûdlarında alâkaları olmayıp yok menzilesindedir. Ve zâtlarına “vücûd” denilmesi dahi mecâzdır. Hakikatta vücûd Bârî Teâlâ hazretlerindedir. Hattâ Sofyalı Bâli Efendi’ye “vücûd nedir?” suâl ettiklerinde “الوجود واحد وهو الحق تعالى” (Varlık birdir, o da Hak Teâlâ’dır) buyurdıkları *Şerh-i Fusus*’larında mestûrdur. Ve mâhiyyât-ı mümkinede olan mevcûdât-ı zihniyye ve mevcûdât-ı hâriciyyede olan vücûd sûreten vücûddur. Hakikaten vücûd değildir. Zîrâ bir şeyin sûreti ve nakşî kendisi değildir!¹⁶²

Dördüncü alt başlıkta Hakk’ın zâtının mutlak varlık olduğu söylendikten sonra vahdet-i vücûd perspektifli Ehl-i sünnet inancı üzere zat-ı sıfat ilişkisi ele alınır. Risâlenin sonunda ise İhlâs tefsirine yer verilmiştir.¹⁶³

Mavnahoyuzâde tefsiri, esasında sayfa sayfa nakilde bulunularak -ki bir bakıma modern telif kurallarına uygun biçimde risâlenin dipnotlarında veya metin

158 Mavnahoyuzâde, *Tefsir-i Sûre-i İhlas*, s. 1-2.

159 Mavnahoyuzâde, *Tefsir-i Sûre-i İhlas*, s. 2-6.

160 Mavnahoyuzâde, *Tefsir-i Sûre-i İhlas*, s. 6-8.

161 Mavnahoyuzâde, *Tefsir-i Sûre-i İhlas*, s. 8-25.

162 Mavnahoyuzâde, *Tefsir-i Sûre-i İhlas*, s. 10-11.

163 Mavnahoyuzâde, *Tefsir-i Sûre-i İhlas*, s. 23.

içerinde referanslar gösterilmiştir- dört eserden derleme hüviyetinde olup telif bir eser olmaktan uzaktır. “Ma'nây-ı Şerîf” kısmı dâhil s. 1-16 arası Hasan b. Ömer es-Sungurî'nin *Zübdetü'l-akâid Nuhbetü'l-fevâid* adlı Türkçe eserinden;¹⁶⁴ s. 17-21 arası İsmail Hakkı Bursevî'nin Yazıcızâde'nin *Muhammediyye*'sine yazdığı Türkçe şerh olan *Ferahu'r-rûh*'undan; s. 22 Ekmekçizâde Ahmed Efendi'nin *Mahmûdu'l-eser fi Tercemetü'l-Müstetrafi'l-müste'ser* adlı Türkçe kitabından;¹⁶⁵ risâlenin sonunda yer alan İhlâs tefsiri ise (s. 23) Ayntâbî Mehmed Efendi'nin Kur'an'ın ilk Türkçe matbu tefsiri olan Ayntâbî Mehmed Efendi'nin (ö. 1111/1699) *Tibyân Tefsiri*'nin İhlâs sûresi tefsiri kısmı olduğu gibi nakledilmiştir.

Görüldüğü üzere Mavnahoyuzâde'nin İhlâs tefsiri, klasik işâri tefsir risâlelerinden uzak bir mahiyete sahip olmakla birlikte -vahdet-i vücûd fikrine dair nakli paylaşması dikkate alındığında- tasavvufa müspet bakan bir içerik sunar. O İhlâs sûresini İslam tarihinde teşekkül etmiş bâtil inanç fırkalarına en yetkin delil olarak telakki eder. Bu sebeple tefsirini daha çok frak literatürüne bir katkı olarak değerlendirmek gerekir. Öte yandan Ehl-i sünnet inancında vahdet-i vücûd düşüncesine yer açması muhtemel sûfi kimliğinin bir uzantısıdır.

2.8.4. Vahdet-i vücûd düşüncesini esas alarak müstakil işâri İhlâs tefsiri yazan Osmanlı âlimlerinden bir diğeri “Meşrutiyet Şeyhülislâmı” nâmıyla bilinen Osmanlı'nın 121. şeyhülislâmı Erzurumlu Musa Kâzım Efendi'dir (1858/59-1920).¹⁶⁶ İslâmcılık akımının II. Meşrutiyet devrindeki önemli temsilcilerinden olan Musa Kâzım Efendi, meşrutiyet fikrini dinî açıdan destekleyen ve İttihat-Terakki düşüncesini meşrulaştırma amacı güden pek çok makale kaleme almıştır. Hürriyet, eşitlik, medeniyet, şura, ıslahat, tecdid, kardeşlik, adalet, ümmetin birliği, cihad, kadın hakları vb. devrin ulemâ ve aydınları arasında yaygın olan kavramlar Musa Kâzım'ın zihin haritasını çizen temel olgulardır. *Tercümân-ı Hakikat, Sırât-ı Müstakîm, Sebîlü'r-reşâd, Cerîde-i İlmiyye, İkdâm, Tasavvuf,*

164 Hasan b. Ömer es-Sungurî'nin *Zübdetü'l-akâid*'i (İstanbul: İbrahim Hakkı'nın Litografya Destgahı, 1281, 83 s.) Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevi'nin (1813-1893) *Netâyicü'l-i'tikâd* adlı eserinin genişletilmiş Türkçe tercümesidir. Ehl-i sünnet inancını tahkîm etme gayesiyle yazılan eser İslam tarihinde ortaya çıkan sapık fırkaları (frak-ı dâlle) tanımlarken, frak-ı nâciyenin Ehl-i sünnet ve'l-cemâat olduğunu özellikle inanç ilkeleri uyarınca ispat etmeye çalışır. Bkz. Kıyasettin Kocaoğlu, “Hasan B. Ömer es-Sunkûri'nin Zübdetü'l-Akâid Nuhbetü'l-Fevâid'inde “Hey'etü'l-Kalp Şeceretü'l-İman ve Şeceretü'l-Niran” Modeli”, *Mûlel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2010, c. 7, sy. 2, s. 321-333.

165 Kitap İbşîhî'nin (ö. 854/1450 ?) *el-Müstetrafi*'nin Türkçe çevirisidir. Eser âdâb, vaaz, hikmet, tarih, ahbâr, hikâye, nükte ve şiir türü birçok örneğin derlendiği ansiklopedik bir antoloji niteliğindedir. Bkz. Hulusi Kılıç, “İbşîhî”, *DİA*, 2000, c. 21, s. 376-377.

166 Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Düşüncesi hakkında bk. Ahmet Şamil Güner, “Gelenele Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislâmı: Mûsa Kâzım Efendi (1861-1920)”, Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003; Ömer Kara, *Erzurum Yüzleri-Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları 2015; *Erzurumlu Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım 2013, Erzurum)*, *Tebliğler ve Müzâkereler*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014.

İslâm, Misbâh, Beyânu'l-hak ve Teârûf-i müslimîn gibi meşrutiyet devri yayınlarında söz konusu konulara dair pek çok yazı kaleme almış, bunların bir kısmı *Külliyât (Dînî-İçtimâî Makaleler)* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1336)¹⁶⁷ adlı derlemede bir araya getirilmiştir. Memleketi Tortum'da Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Hacı Mehmed Necati Efendi'ye (ö. 1925) intisap etmiş olan Musa Kâzım Efendi tasavvuf alanında üç ayrı kitabın Arapçadan Osmanlı Türkçesine tercümesini yapmıştır. 1319/1901 yılında Bayramiyye meşâyihinden Bahâeddinzâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin (ö. 952/1545) *Risâle-i Vahdet-i Vücûd'u*,¹⁶⁸ Şeyh Bedrettin'in (ö. 823/1420) *Vâridât'ı*,¹⁶⁹ Abdülhamid Han'a ithaf ettiği Celâleddin Devvânî'nin *Zevrâ ve Havrâ'sı* (Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye: Şehzâdebaşı: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1335, 62 s.) çeviri kitaplarıdır.

Musa Kâzım'ın Kur'an çalışmaları biri dirâyet diğerleri işârî olmak üzere dört müstakil tefsir yazmakla gerçekleşir. *Safvetü'l-beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1335, 1. c., 408 s.) adlı Bakara sûresi 73. ayete kadarki matbu dirâyet tefsiri, Ahmed Mithat Efendi'ye verdiği tefsir dersi esnasında talebesine dikte ettirdiği metin olup özellikle Fâtiha tefsirinde¹⁷⁰ görüldüğü üzere tasavvufî yorumlar barındırır.¹⁷¹ Kehf sûresi tefsiri işârî yorumlar içermekle birlikte varlığı meçhuldür.¹⁷²

167 Eser Ferhat Koca tarafından sadeleştirilerek aynı isimle yayınlanmıştır (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002).

168 İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye, nr. 433, vr. 1^b-41^a; Osman Nuri Ergin, nr. 313, vr. 9^a-26^a; Osman Nuri Ergin, nr. 991, vr. 1^a-18^b; Osman Nuri Ergin, nr. 1444, vr. 1^b-14^a; Yapı Kredi Sermet Çifter Ktp., nr. 26, vr. 1^a-20^a; Millet Ktp., Ali Emiri (Şer'iyye kısmı), nr. 818, vr. 1^b-33^b; Tercüman Gazetesi Kitaplığı, nr. 342, 15 vr.

169 İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye, nr. 564, 90s.; Millet Ktp., Ali Emiri, nr. 981; Millet Ktp., Ali Emiri, nr. 982; İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye, nr. 113; İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye, nr. 564.

170 Transkripsiyonlu neşri için bkz. Ahmet Küçük, "Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi ve Onun *Safvetü'l-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Eserinden Fâtiha Süresinin Tefsiri", *Marife*, yıl: 2010, sy. 3, s. 449-460.

171 Kaynaklar Musa Kâzım'ın Kur'an'ı En'am sûresine kadar tefsir ettiğini, Bakara 73'ten En'am'a kadar olan kısmın kisve-i tab'a bürünmediğini ancak tebyiz nüshasına ulaşamadığı yazılıdır. Musa Kâzım'ın tefsir faaliyeti ve metodolojisi için bkz. Derya Cömert, "Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006; Zafer Koç, "Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi (1858-1920) ve *Safvetü'l-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*'daki Tefsir Metodu", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, yıl: 2013, s. 447-482; Zafer Koç, "*Safvetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ın Kaynak, Özellik ve Muhteva Bakımından İncelenmesi", *Journal of Analytic Divinity*, c. 1/1, s. 179-197; Bilal Deliser, "Osmanlı Son Dönem Şeyhülislamlarından Musa Kâzım Efendi'nin *Safvetü'l-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Eserinde İşârî Yorumlar", *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu*, yıl: 2014, s. 521-535; Mesut Okumuş, "Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Tefsirciliği", *Erzurumlu Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu* içinde, Erzurum, 2014, s. 349-356.

172 Selami Şimşek, Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi'nin Tasavvufî Yönü, *Erzurumlu Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım 2013 Erzurum) - Tebliğ ve Müzakereler-*, 2014, s. 270.

1333/1912 yılında kalem aldığı işârî İhlâs ve Alak sûreleri tefsiri ise, 1334/1913 yılında İstanbul'da Evkaf-ı İslamiye Matbaası'nda birlikte basılmış olup, 16 sayfadan (*Sûre-i İhlâs Tefsîri*, s. 1-5; *Sûre-i Alak Tefsîri*, s. 6-16) oluşan kısa hacimli bir risaledir. Yazar tefsirinde tasavvufî bakış açısının hâkim olduğunu ve vahdet-i vücûda dair hususları mevzu bahis ettiğini açıkça dile getirmiştir:

Bu iki sûre-i şerîfin tefsîri bil-cümle ricâl-i sûfiyye ve mürşidîn-i turuk-i aliyyenin meslekleri olan 'vahdet-i vücûd' esâsına mübtenî olduğundan bu eserimizi mütâlaa eden zevâtın ona göre muhâkeme etmeleri ricâ olunur.¹⁷³

Mûsâ Kâzım Efendi'nin neden tefsirini vahdet-i vücûd perspektifiyle kaleme aldığı sorusu bir bakıma *Vahdet-i Vücûd* risâlesi tercümesinin mukaddimesinde cevaplanır gibidir:

Hasebü'l-meslek asl-ı mâ-bihî'l-iştigâlim kütüb-i şer'îyye-i zâhire ise de, lübb-i şerîati idrâke fitraten mâil olduğum cihetle ihtilâs-ı vakt ettikçe, kütüb-i tasavvufiyyeyi de mütâlaadan geri durmam. Hele tasavvufa dâir bir eser-i nâdir elime geçerse onu serâpâ mütâlaa etmeyince râhat edemem.¹⁷⁴

Peki, Mûsâ Kâzım Efendi müstakil tefsirler olarak İhlâs ve Alak sûrelerini neden seçmiştir? Onun vahdet-i vücûda ilişkin görüşlerinde bu sûrede uygun bir zemin bulunduğunu söylememiz mümkündür. Zira İhlâs sûresi, tevhid anlayışının en yalın ifade edildiği mücez bir ilâhî hitâbdır. Bu bakımdan sûre Ekberî sûfilere göre vahdet-i vücûdun en özlü anlatımlarından birini oluşturur. Alak sûresi ise yaratılışın keyfiyetinden, yaratıcının kudretinden ve insanın varlıktaki konumundan bahseder. Dolayısıyla İhlâs sûresinde vahdet-i vücûd terminolojisiyle ifade edersek zâtîyyet, ahadiyet ve cem' mertebesine işâret eden temalar öne çıkarken; Alak sûresinde fark, kesret ve tecelliyâta yönelik konular kendini gösterir. Nitekim Musa Kâzım Efendi sûrenin vahdet-i vücûd diliyle meâilini şöyle yapar:

De ki: O zât-ı hazret-i akdes, bi'l-cümle sıfât-ı kemâliyye ile ittisâfi i'tibârıyla de ahaddir. Kesret ve taaddüden müteâlî bir zât-ı baht ve hakikat-i mutlakadır. O zât-ı akdes makâm-ı vâhidiyyet ve mertebe-i esmâda bile her şeyden müstağnîdir. Bütün eşyâ ise ona müftakir ve onunla kâimdir. Kendi zâtından kat'-ı nazar eylediği takdîrde bi'l-cümle şûunât ve mükevvenâtın adem-i mahzdan ibâret olması, hâlbuki vâlid ile veled arasında vücûdda mümâseletin tahakkuku bedâhet derecesinde bulunması cihetiyle o zât-ı mutlakın herhangi bir şeye vâliyyetini iddia kat'iyen bâtıldır. Samediyet-i mutlaka ve gnâ-yı zâtîyi hâiz olması i'tibârıyla de o zât-ı akdesin herhangi bir şeyden mevlûdiyyetini farz etmek

173 Mûsâ Kâzım Efendi, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, Dersaadet: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1334, s. 2.

174 Musa Kâzım, *Risâle-i Vahdet-i Vücûd*, İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye, nr. 433, vr. 1^b.

bile muhâldir. O zât-ı ahadiyyetin küfüvvü ve misli olmak ihtimâli de külliyyen meslûbdur. Zîrâ mâdem ki vücûd-i mutlakın mâ-adâsı adem-i mahzdır, şu hâlde vahdet-i zâtiyyenin gayra mukârenetine imkân yoktur ki, onun misli olmak tasavvur olunabilsin.¹⁷⁵

İndirilen ilk sûre olan Alak sûresi ise Musa Kâzım'a göre cem' makamından fark makamına geçişi bildirir:

“Bu sûre-i şerîfe Resûl-i Ekrem efendimiz hazretlerinin makâm-ı ayn-ı cem'den makâm-ı tafsîle ilk hâlet-i red ve ircânda nâzil oldu. Çünkü Hazret-i Resûl aleyhi's-selâm bu meretebe-i kudsiyyeye ircâ' olunmadan evvel seyr-i ilallahta fenâ fillah mertebesine vâsıl olmuş ve artık âlem-i beşeriyette aslâ alâkası kalmamış idi. Bu hâlde ise tebliğ-i ahkâm ve irşâd-ı enâm mümkün olamayacağından zât-ı akdes-i ahadiyyet kendilerini meretebe-i fenâdan meretebe-i bekâya ya'nî Hak ile Hak olmak hâlet-i kudsiyyesinden Hak ile halk olmak hâlet-i ulviyyesine bi'l-ircâ' mansıb-ı celîl-i nübüvvet ve risâletle taltîf ve bu lütf-i sübhânîlerine şu sûre-i kerîmenin tenzîlini birinci olarak terdif eyledi. Bunun için bu sûre-i şerîfeye “ilk nâzil olan sûre” denildi.”¹⁷⁶

Böylelikle Musa Kâzım'ın İhlâs tefsirinde seyr-i sülûktaki cem' makamını, Alak tefsirinde fark makamını veya varlık mertebeleri söz konusu olduğunda birincisinde zat mertebesini, ikincisinde esmâ ve insan mertebelerini ele aldığı ileri sürülebilir.

İhlâs tefsirinin yöntem açısından Nimetullah Nahcivânî'nin (ö. 920/1514 [?]) *el-Fevâtiḥul-ilâhiyye* adlı işârî tefsirine, içerik açısından Abdürrezzak Kâşânî'nin (ö. 736/1335) *Te'vilât*'ına benzediğini, hatta *Te'vilât-ı Kâşânîyye*'nin bir tür tercümesi olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷⁷

Musa Kâzım tefsirinde sûrede geçen her kelimenin tek tek açıklamalarına yer vermiş, “Tefsîr ve Te'vîl” başlığı açarak zikretmiş olduğu âyeti vahdet-i vücûd anlayışınca yorumlamış, sûrelerin sonunda da “Hülâsa-i Tefsîr” şeklinde başlık açarak yapmış olduğu meâl ve tefsirin kısa bir özetini verip genel bir değerlendirmede bulunmuştur.

Bir dirâyet tefsiri olan *Safvetü'l-beyân*'da Musa Kâzım diğer müfessirlere nazaran Arap diline ait sarf, nahiv ve lügat konuları üzerinde daha fazla durmaktadır. Bu bakımdan âyetlerde yer alan kelimelerin kökenlerine, lügat ve istilâh manalarına itinayla eğilmiş; bazen bu manaları âyet ve hadislere, bazen de kelimelerin Araplar

175 Mûsâ Kâzım Efendi, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, s. 4-5.

176 Mûsâ Kâzım Efendi, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, s. 6.

177 Musa Kâzım'ın İhlâs tefsiriyle karşılaştırma yapmak için bkz. Kemalüddin Abdürrezzak-ül Kâşânîyyüs Semerkandî, *Te'vilât-ı Kâşânîyye*, haz. M. Vehbi Güloğlu, Ankara: Kadioğlu Matbası, 1988, c. 3, s. 291.

arasındaki kullanım biçimlerine dayanmış; takdim, te'hir, te'kid, hazf, mecaz, kinaye, istiare, teşbih gibi konular üzerinden açıklamalara yer vermiştir.¹⁷⁸ İhlâs ve Alak sûresi tefsirinde bu ögeler oldukça sınırlıdır. Musa Kâzım'ın İbn Arabî-Kâşânî yorum tarzını yansıtan bu tefsiri, vahdet-i vücûd inancını metne yansıtır biçimi açısından Nüreddinzâde ile İsmail Hakkı Bursevî'nin *Kitâbu'l-mir'ât* içindeki Arapça İhlâs tefsiriyle karşılaştırılabilir mahiyettedir.

3. Sonuç: Literatürel Bir Değerlendirme

Allah'ın mutlak hüviyetinden, birliğinden ve ulûhiyetin keyfiyetinden bahseden İhlâs sûresi, içeriğinin hususiyeti sebebiyle İslam literatürü tarihinde müstakil bir tefsir risâleleri geleneğinin konusu olmuştur. İbn Sînâ'nın öncüsü olduğu bu türden bir yorum faaliyetine özellikle Osmanlı sûfleri öneme hâiz katkıda bulunmuşlardır. Sûfi yorumun farklı tonlarını ve vurgularını gözlemlediğimiz işâri İhlâs tefsirlerinde üç tür hermenötik perspektifin baskınlığı söz konusudur. Birincisi, vahdet-i vücûd düşüncesinin sûre yorumuna aşılınması; ikincisi, Ehl-i sünnet inancın tahkim edilmesi; üçüncüsü genelde sûrenin özelde sûre içeriğini oluşturan esmânın havâssından hareketle gizli bilgilerin serimlenmesi. Bu perspektifler, insicamlı bir bütün olarak şu veya bu oranda bütün risâlelerde söz konusudur.

Vahdet-i vücûd düşüncesinin gerek terminolojik birikiminin gerek nazârî açımlarının kullanıma sokulduğu tüm işâri İhlâs tefsirlerinde muhatab kitle dikkate alınarak, söz konusu düşünce ya avâmî tarzda sıradan insanın irşâdı amaçlanarak işlenmiş ya da yorum metafizik önermelerle inşa edilen bir form kazanmıştır. Muslihuddin Mustafa, Niksârî, Hüseyin Sirozî, Ahmed Sâfi metinleri rivâyet malzemesinin yığılmasıyla yapılandırılan vahdet-i vücûd temalı ögelerin kullanıldığı ya manzum ya mensur risâlelerdir. Tasavvuf metafiziğinin temel meselelerinin kendilerine açılım imkânı bulduğu işâri İhlâs tefsiri metinleri ise İbn Sînâ hâşiyesi müellifleri Devvânî ve Hâdimî'ye, İbnü'l-Meylâk'a, Lârî'ye, Nüreddinzâde'ye, Bursevî'ye, Şehrezûrî'ye ve Musa Kâzım Efendi'ye aittir. Kâşânî'nin *Te'vilât*'ından ilham alarak yazılan Musa Kâzım Efendi tefsiri söz konusu perspektifin en dikkate değer örneğidir.

İkinci hermenötik pespektif Ehl-i sünnet inancının tahkim edilmesi gayesini taşır. İhlâs sûresinin ulûhiyet ve tevhide dair olması söz konusu temel inanç ilkelerinin bir yorum süreci dâhilinde ortaya konulmasına fırsat sağlamıştır. Şii müfessirler arasında müstakil İhlâs tefsiri risâlesi yazım geleneğinin oluşmadığı, Sünnî sûfi müfessirlerin ise bu telif türüne odaklandığı göz önünde bulundurulduğunda, Taşköprizâde, Şehrezûrî ve Mavnahoyuzâde tefsirlerinin önemi bir kat daha artmaktadır. İlk iki müfessir Mu'tezile ve felâsifeye inanç meseleleri bazında

178 Derya Cömert, "Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", s. 85-95.

tenkidler getirirken, diğeri fırak literatürüne katkıda bulunarak Ehl-i sünnet inancının üstünlüğünü kanıtlama uğraşısına girişmiştir.

Son hermenötik pespektif ise havâs bilimlerinin yoruma dâhil edilmesidir. Atina Müftüsü Hacı Hüseyin Efendi, Harîrîzâde ve Kureyşîzâde risâleleri deavât ve havâs-ı esmâ bilgilerini sûfî yoruma aşlayarak, sûreyi ve sûre unsurlarını her derde devâ bir özellikte okura sunmuşlardır. Bu hermenötik tavır, sûreyi öznel ve/veya nesnel bir zihni ilişkiye gireceğimiz sadece bir metinsel düzlem şeklinde görmeyip insanı dönüştürecek müşahhas bir ilâhî sûret şeklinde algılamının doğal bir sonucudur.

Tablo 1’de görüleceği üzere işâri İhlâs tefsiri yazımlarının kronolojik süreci söz konusu olduğunda en fazla risâle (altışar adet) XVI. ve XVIII. asırlarda kaleme alınmıştır. Bunu XIX. yüzyılda dört, diğelerinde ikişer risâle takip eder.

Son olarak ifade edilmesi lâzımdır ki, işâri İhlâs tefsiri risâleleri muhteva açı-sından ne tefsir ne de tasavvuf literatürü tarihi içine hapsedilecek mahiyettedir. İslam düşüncesinin pek çok nazarı ve ameli konuları disiplinler arası bir açılım sağlayarak İhlâs sûresi özelinde sûfî yorum faaliyetinin temel kurucu öğeleridir.

4. Örnek Risâle-Ek-1: Musa Kâzım Efendi’nin Sûre-i İhlâs Tefsîri: (2) Sûre-i İhlâs Tefsîri

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ

“قُلْ” Makâm-ı ayn-ı cem’den mazhar-ı tafsîle vârid bir emirdir.

“هُوَ” Mübtedâdır. Ahadiyyet-i sırfadan ve bilâ-isim ve lâ-sıfat zât-ı baht ve hakikat-i mutlakadan ibârettir.

“الله” Bütün sıfat-ı kemâliyyeyi müstecmi’ olması i’tibâriyle zât-ı mutlakın ismidir. “Hüve”den bedeldir. Bu ismin “hüve”den bedel kılınması sıfatın ayn-ı zât olduğuna delildir. Zirâ burada bedel mübeddel-minh’in aynıdır.

“أَحَدٌ” Mübtedânın haberidir. Ahad ile vâhid arasındaki fark: “Ahad” esmâ ve sıfâttan mücerred olarak taakkul olunan zâttan, hakikat-i mahzadan, menba-i ayn-ı kâfûriden, daha doğrusu ayn-ı kâfûrinin kendisinden, el-hâsıl hiçbir kayıt ile mukayyed olmayan vücûd-i mutlakdan ibâret olduğu hâlde; (3) “vâhid”in esmâ ve sıfat ile muttasıf olarak tasavvur edilen ve bu mertebede “hazret-i esmâ” ünvanını alan zâttan ibâret olmasıdır.

Hakikat-i mahzadan “hüve” ile ta’bîr buyurulduktan sonra “Allah” lafzının -ki bi’l-cümle sıfat-ı kemâliyyeyi müstecmi’ olması i’tibâriyle zât-ı akdes’in ismidir-zât-ı sıfâ’dan ibâret olan “hüve”den bedel kılınması sıfatın ayn-ı zât olduğuna delil olduğu gibi; o zât-ı müstecmi’-s-sıfâttan ahadiyyet ile ihbâr buyurulması da kesret-i i’tibâriyyenin nefsi’l-emrde lâ-şey hükmünde olup zât-ı mutlakın ahadiyyetini

mubtıl ve vahdetini muhil değil, bi'l-akis hazret-i vâhidiyyetin bi-aynihâ hazret-i ahadiyyet olduğuna tenbîh ve işârettir. Deryâda farz ve tevehhüm olunan katarât, deryânın aynı olduğu gibi, zât-ı mutlak'ın vâhidiyyeti de vâhidiyyetinin aynıdır.

اللَّهُ الصَّمَدُ = Allah Samed'dir.

Tefsîr ve Te'vîl

Hazret-i vâhidiyyette, mertebe-i esmâda bile o zât-ı müstecmiî's-sifât bütün eşyânın mesânid-i ilâhîdir. Zîrâ her şey'-i mümkün ona müftakir ve onunla kâimdir. Kendi zâtı ise ganiyy-i mutlaktır. "و الله الغني و أتم الفقراء" [Allah Ganî'dir. Sizler ise fakirsiniz]

لَمْ يَلِدْ = Zât-ı Hak vâlidiiyetten münezzehtir.

Tefsîr ve Te'vîl

Zîrâ şüûnâtının vücûd-i müstakilli yoktur. Hatta şüûnâtının şüûnât (4) olması bile Hak ile kıyâmî i'tibârîyledir. Zât-ı Hak'tan nazarı kat' ile şüûnât, hadd-i zâtında adem-i sırfadan ibârettir. Hâlbuki her vâlid ile veledinin vücûdda mümâseleti ya'nî husûl-i velâdetten sonra varlıkta müsâvâtı, yekdiğerine adem-i ihtiyâcı bedîhîdir.

وَلَمْ يُولَدْ = Zât-ı Hak mevlûdiyetten de münezzehtir.

Tefsîr ve Te'vîl

Zîrâ o zât-ı akdes mâdemki samediiyet-i mutlakayı hâizdir, o hâlde var olması için herhangi bir şeye ihtiyâcı kat'iiyen bâtıldır.

وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفْوًا أَحَدٌ = O zât-ı mutlak'ın mükâfî ve mümâsili yoktur.

Tefsîr ve Te'vîl

Zîrâ O'nun hüviyyet ve ahadiyyeti, kesret ve inkisâmı gayr-ı kâbildir. Vücûd-i mutlakın mâ-adâsı ise adem-i mahzdan ibârettir. Binâen-aleyh vahdet-i zâtiyyenin gayra müfâratatine imkân yoktur. Buna imkân olmayınca o zât-ı akdesin misliyyet ve küfüviiyetten münezzehiyyeti dahî bilâ-şek sâbittir.

Hülâsa-i Tefsîr:

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ

De ki: O zât-ı hazret-i akdes, bi'l-cümle sıfât-ı kemâliyye ile (5) ittisâfî i'tibârîyle de ahaddir. Kesret ve taaddüdden müteâlî bir zât-ı baht ve hakikat-i mutlakadır.

اللَّهُ الصَّمَدُ

O zât-ı akdes makâm-ı vâhidiyyet ve mertebe-i esmâda bile her şeyden müstağnîdir. Bütün eşyâ ise ona müftakir ve onunla kâimdir.

لَمْ يَلِدْ

Kendi zâtından kat'-ı nazar eylediği takdîrde bi'l-cümle şüûnât ve mükevvenâtın adem-i mahzdan ibâret olması, hâlbuki vâlid ile veled arasında vücûdda mümâseletin tahakkuku bedâhet derecesinde bulunması cihetiyle o zât-ı mutlakın herhangi bir şeye vâlidîyetini iddia kat'iyen bâtıldır.

وَلَمْ يُولَدْ

Samedîyyet-i mutlaka ve gnâ-yı zâtîyi hâiz olması i'tibâriyle de o zât-ı akdesin herhangi bir şeyden mevlûdiyyetini farz etmek bile muhâldir.

وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ

O zât-ı ahadiyyetin küfüvvü ve misli olmak ihtimâli de külliyyen meslûbdur. Zîrâ mâdem ki vücûd-i mutlakın mâ-adâsı adem-i mahzdır, şu hâlde vahdet-i zâtîyyenin gayra mukârenetine imkân yoktur ki, onun misli olmak tasavvur olunabilsin.

TABLO I: İşâri İhlâs Risâlelerinin Kronolojik Dökümü

Müellif	Tarikatı	Eser Adı	Türü	Basım Durumu	Yüzyıl
Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922)	Cüneydiyye	<i>Kitâbu Tefsiri Kul Hüvellahu Ahaad</i>	Güntümûze ulaşmadı.	----	X. yüzyıl
İbn Sînâ (ö. 428/1037)		<i>Tefsiri Süreti'l-İhlâs</i>	Matbu	Ahmet Hamdi Akseki, <i>İhlâs Süresi Tefsiri</i> , haz. Ahmet Faruk Güney, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014, s. 1-55.	XI. yüzyıl
Ankaralı Muslihuddin Mustafa b. Mehmed (ö. 1331'den sonra)	Mevleviyye (?)	<i>İhlâs Süresi Tefsiri</i>	Yazma	İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., nr. 471, 166 vr. (13 satır).	XIV. yüzyıl
Nâsiruddin İbnü'l-Meylâk (ö. 797/1395)	Şâzelîyye	<i>Mevâridü Zevî'l-İhtisâs İlä Mekâsıdı Süreti'l-İhlâs</i>	Matbu	Bettül Güçlü, "Sadreddin Konevî'ye Nispet Edilen "Mevâridü Zevî'l-İhtisâs İlä Mekâsıdı Süreti'l-İhlâs" Adlı Eserin Tahkik ve Tahlîli", s. 41-138 (tahkik); 228-329 (tercüme).	XIV. yüzyıl
Muhyiddin Muhammed b. İbrahim b. Hasan en-Niksârî (ö. 901/1495)	Zeyniyye(?)	<i>Tefsiri-i Süre-i İhlâs</i>	Matbu	M. Akif Alpaydın, "XV. Asırda Yaşamış Bir Osmanlı Müfessiri Olan Muhyiddin Muhammed en-Niksârî ve Tefsiri-i Süre-i İhlâs'ı", s. 683-689.	XV. yüzyıl
Celâleddin Muhammed b. Esad b. Muhammed Devvânî (ö. 908/1502)	Nakşibendiyye	<i>Hâşiye alâ Tefsiri Süreti'l-İhlâs</i>	Matbu	Ahmet Faruk Güney, "İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlâs Süresi Felsefi Tefsir Geleneği: Bir Varlık Zeminini Olarak İhlâs Süresi Tefsiri", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 307-314.	XV. yüzyıl

Müellif	Tarikati	Eser Adı	Türü	Basım Durumu	Yüzyıl
Ebu Said Muhammed b. Ali el-Hanefî (ö. 930/1523)	?	<i>Teşîru Sûreti'l-İhlâs</i>	Yazma	Ebu Said el-Hanefî, <i>Teşîru Sûreti'l-İhlâs</i> , Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 6169, vr. 59 ^a -68 ^b .	XVI. yüzyıl
Kemâl b. Muhammed b. Fahr b. Ali el-Lârî (ö. 955/1544)	?	<i>Tahkîku'l-İhlâs li-Ehli'l-İhtisâs</i>	Matbu	Ahmet Faruk Güney, "İbn Sînâ'dan Elmalı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsîr Geleneği", s. 226-265.	XVI. yüzyıl
Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561)	Nakşibendîyye	<i>Sûretu'l-Halâs fi Teşîr-i Sûreti'l-İhlâs</i>	Matbu	Ahmet Süruri, Ahmet Faruk Güney, "Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) Sûretu'l-Halâs fi Teşîr-i Sûreti'l-İhlâs Adlı Eseri: Sunuş, Tahkik, Tercüme", s. 203-224 (tahkik), s. 225-242 (tercüme).	XVI. yüzyıl
Muslihuddin Mustafa b. Nureddin Ahmed Filibevî (Nüreddinzâde) (ö. 981/1573)	Halvetîyye	<i>Teşîru Sûreti'l-İhlâs</i>	Matbu	Yavuz Firat, <i>Filiheli Nüreddinzâde'nin Kısmi ve Sûre Teşîrleri (Arapça neşir)</i> , Ofset baskı, Kayseri, 2012, s. 185-189.	XVI. yüzyıl
Hüseyin b. Ahmed es-Sirozî (h. 1000/1591'de hayatta)	Halvetîyye	<i>Câmiu'l-enûâr fi Teşîri'l-İhlâs</i>	Yazma	Arkeoloji Müzesi, nr. 66, 388 vr.	XVI. yüzyıl
Ahmed Sâfî (ö. 1590 civarı)	Halvetîyye	<i>Kenz-i İhlâs</i>	Matbu	Nedim Tan, "Sâfî'nin Kenz-i İhlâs'ının Tahkik ve Tahfîlî", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2006, s. 127-285.	XVI. yüzyıl
Mehmed Emin Sadreddinzâde eş-Şîrvânî (ö. 1036/1627)	?	<i>Teşîru Sûreti'l-İhlâs</i>	Matbu	Ahmet Faruk Güney, "İbn Sînâ'dan Elmalı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsîr Geleneği", s. 215-225.	XVII. yüzyıl

Müellif	TarİKati	Eser Adı	Türü	Basım Durumu	Yüzyıl
Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1038/1628)	Celvetiyye	Fâtiha ve İhlâs Süreleri Tercümeleeri	Matbu	Cemal Bayak, "Aziz Mahmud Hüdâyî: Fâtiha ve İhlâs Süreleri Tercümeleeri ve Tevhîd Manzûmeleeri", <i>International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic</i> , c. 11/10 Spring 2016, s. 114.	XVII. yüzyıl
İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725)	Celvetiyye	<i>Sûreti'l-İhlâs</i> (<i>Kitâbü'l-mir'ât</i> <i>İçinde</i>)	Matbu	İsmail Hakkı Bursevî, <i>Kitâbü'l-mir'ât li-hakâyık-ı bâ'izil-âvâit ve'l-ahâdis</i> , thk. Asım İbrahim el-Keyyalî, Beyrut: Dânu'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., s. 250-256.	XVIII. yüzyıl
İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725)	Celvetiyye	<i>Tefsîr-i Sûre-i İhlâs</i>	Yazma	İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Nr. A3395, 64 vt.	XVIII. yüzyıl
Hacı Hüseyin Efendi (ö. 1155/1742)	?	<i>Tefsîr-i Sûre-i İhlâs</i>	Yazma	Hüseyin Efendi, <i>Tefsîr-i Sûre-i İhlâs</i> , Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdai Efendi Bölümü, nr. 79, 1 ^a -24 ^a .	XVIII. yüzyıl
Mahmud b. Abbas b. Süleyman el-Abdelânî el-Kürdî eş-Şehrezûrî (ö. 1173/1759)	?	<i>Zübdetü'l-enfâs</i> <i>fî Tefsîr-i Sûreti'l- İhlâs</i>	Yazma	Süleymaniye Ktp, H. Hüsnü Paşa, nr. 84, vr. 1 ^b -104 ^a .	XVIII. yüzyıl
Ebu Said Mehmed b. Mustafa b. Osman el- Hâdimî (ö. 1176/1762)	Nakşibendiyye	<i>Hâsiye alâ Tefsîr-i Sûreti'l-İhlâs li-Ibn Sînâ</i>	Matbu	Harun Bekiroğlu, "Tahkiku "Hâsiye alâ Sûreti'l-İhlâs li-Ibn Sînâ" li-Ebî Saïd Muhammed el-Hâdimî", <i>İslâm Araştırmaları Dergisi</i> , 2016, sy. 35, s. 88-125.	XVIII. yüzyıl
Veliyyüddîn b. Halil el- Bükâî (ö. 1184/1770)	?	<i>Tefsîru Sûreti'l- İhlâs/ Erba'ine hadîsen fî fadâilet Sûreti'l-İhlâs</i>	Yazma	Latîfe Ali Ahmed Abdurrahman, <i>Tahkîku ve dirâsetü Kitâbi Tefsîri Sûreti'l-İhlâs li-Veliyyüddîn b. Halil el- Bükâî el-münevveffâ 1183</i> , (Kuveyt: Câmîatü'l-Kuveyt Külliyetü'd-Dirâsâtü'l-Ulyâ, el-Hadis ve Ulûmuh, 1428/2008, 316 s.); Hacı Selim Ağa-494/1, vr. 1 ^b -14 ^a .	XVIII. yüzyıl

Müellif	Tarikatı	Eser Adı	Türü	Basım Durumu	Yüzyıl
Harîrîzâde Mehmet Kemaleddin Efendi (ö. 1850-1882)	Halvetiyye	<i>el-Mevridü'l-hâs bi'l-havâs fi tefsîri sûreti'l-İhlâs</i>	Matbu	Harîrîzâde, <i>İhlâs Sûresi Tefsîri (el-Mevridü'l-hâs bi'l-havâs fi tefsîri-i sûreti'l-İhlâs)</i> , çev. Yakup Çiçek, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996, s. 52-53 (Arapça neşir kısmı).	XIX. yüzyıl
Kureyşizâde Mehmet Fevzi Efendi (ö. 1826-1900)	Nakşibendiyye	<i>Mesîru'l-halâs fi tefsîri sûreti'l-İhlâs</i>	Matbu	el-Hâc Mehmed Fevzi, <i>Mesîru'l-halâs fi tefsîri sûreti'l-İhlâs</i> , Dersâadet: İbrahim Efendi Matbaası, 1309, 69 s.	XIX. yüzyıl
Girit-Resmolı Kasım b. Ahmed b. Ebu Bekr Mavnahoyuzâde (ö. 20. yy.ın ilk çeyreği)	?	<i>Tefsîr-i Sûre-i İhlâs</i>	Yazma	Elmalı Halk Kıp., nr. 2983, 23 s.	XIX. yüzyıl
Erzurumlu Musa Kâzım Efendi (ö.1856/59-1920)	Nakşibendiyye	<i>Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsîrleri</i>	Matbu	Mûsâ Kâzım Efendi, <i>Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsîrleri</i> , Dersâadet, 1334, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, s. 1-5 (İhlâs Kısmı)	XIX. yüzyıl

İşâri İhlâs Tefsiri Risâleleri

Semih CEYHAN - İslim GÜMÜŞTEKİN

Özet

Bu makalede, Hallâc-ı Mansûr'dan Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'ye kadar sûfi kimliğe sahip toplam 24 yorumcunun ulûhiyetin mahiyetini ortaya koyan İhlâs sûresine yönelik müstakil kaleme aldıkları işâri tefsir risâleleri içerik ve yöntem açısından değerlendirilecektir. Risâleler birbirinden bağımsız ele alınmayacak üç temel hermenötik faaliyet ortaya koyarlar. Birincisi, İbn Sînâ'nın nazârî İhlâs tefsiri yazım tarzına eklenmek; ikincisi vahdet-i vücûd düşüncesinin sağlamasının yapıldığı bir yorum metni düzenlemek; üçüncüsü sûrenin gizemli özelliklerinin öne çıkarıldığı bir havâs metni sunmak.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, işâri tevil, İhlâs sûresi, İhlâs Tefsiri Risâleleri.

The books on the Mystical Exegesis of Sura al-Ikhlâs

Semih CEYHAN - İslim GÜMÜŞTEKİN

Abstract

In this article, we will investigate the content and method of the books (risala) written separately for the exegesis of Sura al-Ikhlâs which narrates the fundamental characters of the divinity of God. The article particularly focuses on range of 24 authors ranging from Hallaj al-Mansur to Sheikh al-Islam Musa Kazım Efendi, all of whom share a Sûfi identity. In their books (risala) on Sura al-Ikhlâs we can identify three main hermeneutical acts which cannot be disconnected from each other. First, they are attached to the tradition of Ibn Sina's theoretical exegesis of Sura al-Ikhlâs. Secondly, they claim to prove the view of the unity of being in their interpretation. Lastly, they present an occultist view by highlighting the secret aspects of this Sura.

Keywords: Tasawwuf, işâri tevil, Sura Ikhlâs.